

OK

OMA KEEL

**keeleajakiri
kõigile
nr 1
kevad 2002**

Kognitiivne keeleuurimine
Kas kellaga siga nägid?
Koolifolkloor: reebused
Tarkvara ja eesti keel
Uuemad inglise laenud

Oma Keel

nr 1 / kevad 2002

Oma Keel

Emakeele Seltsi ajakiri

Toimetuskolleegium: Mati Ereht, Tiiu Ereht, Tiit Hennoste, Reet Kasik, Krista Kerge, Piibe Leiger, Helmi Neetar, Karl Pajusalu, Peeter Päll, Tõnu Tender, Jüri Valge, Jüri Viikberg, Asta Õim

Toimetaja: Maire Raadik

Toimetuse aadress: Emakeele Selts, Roosikrantsi 6, 10119 Tallinn

e-post: es@eki.ee

Kaas ja kujundus: Tiit Hennoste, Roosmarii Kurvits

Küljendus: Sirje Ratso

Trükk: AS Pakett

ISSN: 1406-6599

Oma Keele väljaandmist toetavad haridusministeerium ja Euroopa keelteasta (2001) korraldamise Eesti komitee

© Emakeele Selts 2002

Autoriõigus: artiklite autorid

Sisukord

<i>Ilona Tragel</i> Kognitiivsest lingvistikast. Mida kognitiivne tähendab ja mis tal keelega pistmist on?	5
<i>Marja Kallasmaa</i> Kihelkondlikkusest ja kihelkonnanimedest	12
<i>Anne Hussar</i> Kas kellaga siga nägid?	15
<i>Piret Voolaid</i> Piltmõistatused kui vaimukas koolifolkloor. Traditsioonid ja improvisatsioon	21
<i>Sirje Mäearu</i> Pindejürist prügikastikustini. Eesnimelised isikunimetused	29
<i>Arvi Tavast</i> Inglise keel polegi veel võitnud	32

Keelenõuanne

<i>Tiina Leemets</i> Mullivann, peenema nimega <i>jaccusi</i>	41
<i>Peeter Päll</i> Peterburi nimi vajab selgitust	47

Emakeel koolis

<i>Maia Madisso</i> Õpilased sõnast ja keelest	50
Kümme küsimust	57

Ülevaade

<i>Helle Metslang</i> Eesti keele õpetamisest ja uurimisest Tallinna pedagoogikaülikoolis	58
---	----

Intervjuu

<i>Huno Rätsep</i> . Küsitlenud Reet Kasik	64
Kümme vastust. Küsinud ja vastanud <i>Tiiu Erelt</i>	69

Raamatud

<i>Maire Raadik</i> Raamat Eesti keelekorraldusest	71
<i>Sulev Iva</i> Ilmus võru-eesi sõnaraamat	74
2001.–2002. aastal ilmunud keeleraamatuid (<i>Maire Raadik</i>)	76

Kognitiivsest lingvistikast

Mida kognitiivne tähendab
ja mis tal keelega pistmist on?

Ilona Tragel

Tartu ülikooli doktorant

See, missugune on keel, räägib meile mõndagi selle kohta, milline on inimene seestpoolt, ka niisugustes osades, kuhu röntgenikiired ei ulata ja mille jälile arstiteadus veel saanud ei ole ning võib-olla kunagi ei saagi. Ja vastupidi – inimese olemus avaldub keeles. Keelt saab uurida kui inimese üht kognitiivset võimet.

Me paneme teatud asju tähele ja teised jätame tähele panemata, me mäletame mingeid asju ja unustame teised jne. Sellel kõigel on oma osa selles, milline on keel. Keelt käsitatakse kui keelekasutaja kogemustel ja teadmistel põhinevat nähtust. Siit on lihtne järeldada, et niisuguses lähenemises on esikohal tähendus – keeleväljendi sisuline pool. Ja veelgi enam – keele vormilise poole (grammatika) motiveerijaks peetakse samuti tähendust.¹

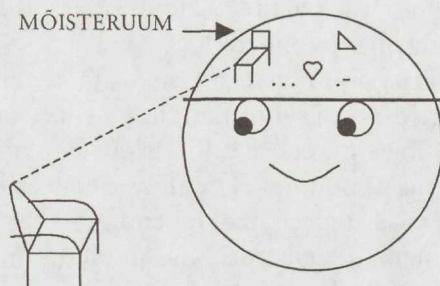
Kõik eelnev iseloomustab tänapäeva teoreetilises keeleteaduses tähtsal kohal oleva kognitiivse lingvistika seisukohti. Järgnevas tutvustan Oma Keele lugejale mõningaid selle suuna mõisteid ja uuritavaid nähtusi.

Keel ja maailm

Kategoriseerimine (liigitamine) on inimese üldistusvõime põhilisi avaldusi. Keeles avaldub kategoriseerimine kõikjal. Lihtne on seda jälgida näiteks uute nähtuste nimetamisel: paigutame need mingi varem kogitud nähtusega samasse kategooriasse ja nimetame selle järgi. Aluseks on mingid sarnasused ja seosed uue ja juba olemas oleva vahel. Modernse ja ebahariliku disainiga mööbliesemeid, mis on mõeldud istumiseks, nimetame siiski *tool*, sest määrav on funktsioon, meenu-tagu kuju pealegi rohkem banaani või saksofoni kui tavalist tooli.

Meie teadmised ongi organiseeritud nii, et nähtused, mis mingil põhjusel on omavahel seotud, võivad moodustada kategooria, millel on üks mustereseindaja – selle kategooria prototüüp. Toolide või pigem istmete kategooria prototüüpne esindaja on eestlastel ilmselt nelja jala, rõhtsalt loodis istmeosa ja umbes inimese seljaosa kõrguse seljatoega iste. Täpselt sellist tooli ei pruugi aga tegelikult üldse olemas olla, selle oleme ise konstrueerinud nendest toolide kategooria esindajatest, millega oleme elu jooksul kuidagi kokku puutunud.

Seda kohta, kuhu me oma musternäite konstrueerime, nimetatakse kognitiivses traditsioonis mõisteruumiks. Ning sellel on oluline roll – maailma ja keele vahel ei ole otseühendust (kui oleks, peaks kõik keeled olema enam-vähem ühesugused), vaid nende vahel on ühendusülina seesama mõisteruum (vt joonis 1).

Joonis 1. Mõisteruum

Mõisteruumi abil selgitatakse ka paljusid keelenähtusi, mida enne kognitiivse traditsiooni tulekut on käsitletud väga vähe (nt polüsemia ehk mitmetähenduslikkus, vt näide *üle* kohta allpool) või hoopis teistelt alustelt (nt keele kujundlikkus ehk metaforisatsioon, vt näited *üle* kohta allpool).

Maailm ja grammatika

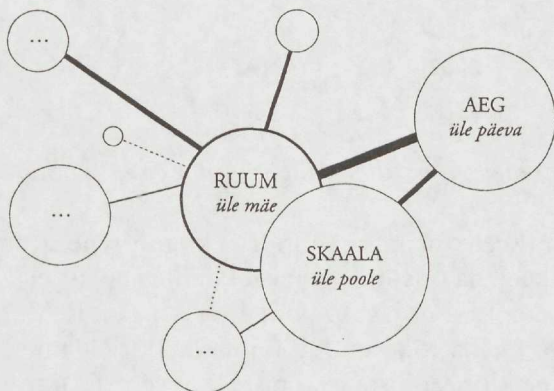
Kognitiivne keeleuurimine algas, nagu ikka uus asi, sellega, et kritiseeriti seniseid arusaamu. Üks küsimus, mis üles võeti, oli sõnaliikide mõiste põhjendatus. Põhjusi selle küsimuse esitamiseks oli mitmeid, üks näiteks see, et uuriti indiaani ja Austraalia aborigeenide keeli ja leiti, et klassikalise sõnaliikide jaotusega (käändsõna, pöörd sõna, ase-

sõna jne) ei ole nende keelte struktuuri ehk ehitust üldse võimalik kirjeldada.

Üks kognitiivse metafoorie teooria rajajaid George Lakoff on oma raamatu pealkirjastanud „Naised, tuli ja ohtlikud asjad”, olles inspireeritud Austraalia aborigeenide *dyirbal*'i keele kategooriast *balan*. Sellesse kategooriasse kuuluvad nimelt naised, tuli ja ohtlikud asjad (lisaks veel linnud, kes ei ole ohtlikud, ja mõned haruldased loomad, nt bandikut).²

Kategooria sõltub paljuski keskkonnast, kus keelt omandatakse, ja vajadustest, milleks keelt kasutatakse. Eesti keeles ei ole enam nõukogude põllumajandusasutuse kategooriat (kolhoos, sovhoos, masina-traktorijaam jt), sest seda ei ole enam vaja. Laps, kes kasvas üles majas, kus redelist mindi pööningule ja kelder asus õues mäe sees, ei uskunud, et ka keldrisse võib minna redelit mööda kõõgi põrandas asuva luugi kaudu. Redel oli talle pööningule minemise mõiste ning ta ütles kindlalt: *Tädi läks pööningule*, kui tädi läks luugi kaudu redelit pidi keldrisse.

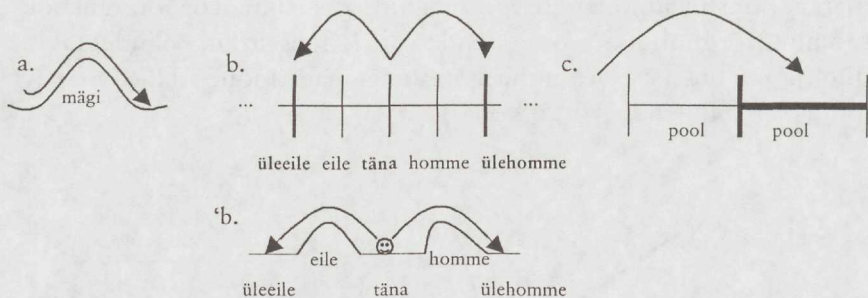
Kognitivistid väidavad, et sõnadel ja grammatilistel kategooriatel, millel on palju tähendusi (= mis on polüseemsed), on need tähendused omavahel seotud kindlate seaduspärasuste alusel. Mõisteruumis moodustuvad tähendusvõrgustikud, kus sõlmedeks on tähendused ning võrguniidiks seosed nende vahel. Seoseid on paljudel tasanditel ja eri tugevusega, mõned on kaugemad, mõned lähedased (vt joonis 2 *üle* tähendusvõrgu kohta).

Joonis 2. Üle sõlmi ja seoseid polüseemilises võrgus

Kognitiivses keeleteaduses peetakse teedrajavaks polüsemiauurimuseks Claudia Brugmani uurimust inglise sõna *over* 'üle' tähendus-test.³ Tähendused jagunevad valdkonniti ning valdkondadevahelised seosed põhinevad vastavatel ülekandemehhanismidel. Valdkond on mõisteruumi jaotusüksus, mis ühendab millegi alusel kokkukuuluvaid mõisteid. Ka eesti keeles on sõnal *üle* palju tähendusi: RUUMI valdkonnas (*üle tee*) ja AJA valdkonnas (*üle päeva*, *ülehomme*). Ülekanne RUUMI valdkonnast AJA valdkonda on maailma keeltes universaalne ja väga levinud. Kasutame sõna *üle* näiteks ka SKAALA valdkonnas (*üle poole*). SKAALA ON RUUMI liigendatud allvaldkond.

Kognitiivses metafoorteoorias lähtutaksegi sellest, et me kasutame ja mõistame keelt osalt tänu oma võimele abstraktseid ning keerulise-maid asju ja nähtusi konkreetsemate ja lihtsamatega võrrelda ja nende mõistetes sõnastada. Ülekandeid konkreetsete ja abstraktsete vahel nimetatakse metafoorseteks kujutusteks ja nende märkimiseks kasutatakse suurtähti, näiteks RUUM ON AEG. Niisiis: ajaväljendid *üleile* ja *ülehomme* on põhjendatud, sest on kohaväljend *üle mäe*, väljendist *üle poole* saame aru, kuna me suudame abstraktseid asju liigendada päriselt olemas olevate skaalade (nt joonlaud või kraadiklaas) eeskujul (vt joonis 3).

Joonis 3. a. *üle mäe*; b., 'b. *üleile*, *ülehomme*; c. *üle poole*

Üks kognitiivse keeleanalüüsi suundi – kognitiivne grammatika – kasutabki metakeelena (metakeel on keel, mille abil kirjeldatakse teist keelt) ka jooniseid. Kognitiivse grammatika looja on R. W. Langacker. Enda sõnul on ta välja töötanud grammatika kirjeldamise süsteemi, mis põhineb entsüklopeediliste teadmiste kontseptsioonil – meie keelekasutus sõltub sellest, mida teame selle asja kohta, millest me räägime.

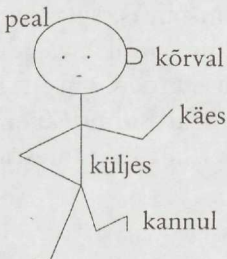
Keelelises suhtluses põhineb palju asju kogemuste ja teadmiste alusel tekkinud üksustel ning oleneb sellest, millisesse teadmiste-kogemuste valdkonda konkreetne kasutus kuulub.⁴ Ära on eesti keeles küll perfektiivsuse (lõplikkuse) marker (vrd *sõi pudru ära* – midagi ei jätnud järele) ja *terve* tähendab ‘kõik, kogu’, kuid kui öeldakse *Laps sõi terve banaani ära*, ei arva ilmselt keegi, et ta ka banaanikoore ära sõi. Banaan kuulub sellisel juhul söödavate asjade valdkonda ja me teame, et tavaliselt koort ei sööda (sama kiivi või kartuliga – kui keegi sööb neid koorega, siis seda väljendatakse keeles, sest see on ebatavaline).

Grammatika ja keha

Grammatika tekib, kui sagedamini väljendamist vajavatest suhteväljenditest saavad grammatilised – väga üldise tähendusega ja kasutuspiirangutega keeleüksused. Kuigi esmapilgul tundub, et eri keelte grammatika on väga erinev, on siiski olemas universaalsed seaduspärasused, milliste suhete väljendamise vahenditest saab grammatika ja millised objektid on grammatikaväljendi aluseks.

Üks maailma keeltes üsna üldiselt grammatika tasandile kuuluv ala on kohasuhete väljendamine. Eesti keeles on selleks otstarbeks kohakäänded, aga ka suhtesõnad (nt kaassõnad). Kognitiivses keeleteaduses on levinud keeleväljendite moodustamise ja mõistmise kehastatuse teooria, mis tähendab, et inimene kasutab ja mõistab maailma asju keeles oma keha kaudu.

Üks selle teesi tõestusi on kehaosade nimetuste sage kasutamine nii mitmesuguste suhete kui ka objektide mõistestamiseks. Kehaosade nimetused või neist pärit olevad keeleväljendid on maailma keeltes kõige tavalisemad kohasuhete väljendamise vahendid.⁵ Kuna kasutame neid väljendeid väga sageli, siis tihti ei tule pähegi, et (*laua*) *peale* on pärit sõnast *pea* või (*minu*) *kõrval* tuleb sõnast *kõrv*. Järgmisel jooksul on veel näiteid kehaosadest tulenevate suhtesõnade kohta.

- riiuli *peal* (*peale, pealt*)
- maja kõrval* (*kõrvale, kõrvalt*)
- vihma käes* (*käest, kätte*)
- seina küljes* (*küljest, külge*)
- isa kannul* (*kannult, kannule*)

Joonis 4. Kehaosadest pärit suhtesõnu

Peale suhtesõnade on kehaosade nimetused väga sageli ka teiste (mitte-inim)objektide osade nimetused. Sellistel juhtudel kasutame samuti oma keha analoogilise suhte loomiseks: ninad on objekti eesmise poole nimetused, nt *auto nina*, *kinga nina*.

Ülekanne kehaosalt objektiosale võib toimuda mitmete tunnuste alusel, nt kuju, suurus, otstarve jm. Tihti on need tunnused ülekanandes omavahel kombineerunud (nt kinga nina on kinga eesmine pool, kuid võib olla on see ka nina kujuga?). Lisaks objektiosade nimetustele kasutatakse kehaosade nimetusi palju ka piltlikes väljendites. Nina ülesanne on lõhnu tunda ja sellega meile maailma kohta infot vahendada. Kui kellelgi on *hea nina*, siis on tema nina lõhnatundmise funktsioon üle kantud ka teistele maailmast info hankimise valdkondadele: ta on osav *nuhk* (vrd *nuhkima* 'nuusutama, nuuskima', kus on samuti rakendatud kehastamist). *Suur nina* on aga kõige-kõige ees olev nina.

Oma võrdlemise ja kõrvutamise võimet rakendame näiteks ka järgmiste kehastatud objektiosade nimetuste juures: *pudeli kael*, *pudeli suu*, *laua jalg*, *mäe jalam* jne. Vastavaid näiteid tuleb kindlasti lugejalgi terve hulk pähe. Kognitiivses lingvistikas ei ole niisuguste nähtuste seletamisel kombeks rääkida ühe või teise keele mõjust ja laenudest, vaid inimese üldisest võimest võrrelda. Sarnase päritoluga ja sarnased sõnad ja vormid on keeltes lihtsalt seetõttu, et inimesed on üldjoontes sarnased, olenemata sellest, mis keelt nad räägivad.

Muidugi on ka asju, mida keeltes erinevalt kajastatakse. Sellistel puhkudel võib seletusi otsida eri rahvuste erinevatest maailmapiltidest, eri keskkondadest, milles keeled on arenenud jms. Näiteks on teada huvitav kohasuhete väljendamise süsteem ühest rannikukeelest, mille alal oli kogu aeg kõva tuul ja anumaid kasutati tihti katetena, et asjad ära ei lendaks. Selles, sapoteegi keeles olid kohasuhet väljendavad 'alla', 'all', 'alt' täiesti võrdsel kohal teiste kohasuhete väljenditega, sest selles kultuuris oli oluline asjade panemine katte 'alla'.

Katsed taani ja inglise keelega näitasid, et 'all' olemise suhe on 'sees' ja 'peal' olemise suhtest palju vähem tähtis, sest nende keelte aladel polnud selle suhte väljendamiseks nii kindlat vajadust (suurt tuult!).⁶ Ka eesti keele põhjal oleks tulemused tõenäoliselt samad, see avaldub näiteks kohakäänetes – 'sees' ja 'peal' suhte väljendamiseks on nii kohakäänded (seesütlev ja alalütlev) kui ka suhtesõnad, kuid 'all' suhte jaoks vaid suhtesõnad.

Ikka inimene ise

Kognitiivses lingvistikas võetakse arvesse kõiki keelt mõjutada võivaid tegureid ja lähtutakse sellest, et inimene on üldjoontes sarnane, rääkigu ta mis keelt tahes. Inimese tunnetus on küll mõjutatud keskkonnast, milles ta elab, ja kogemustest ning teadmistest, mis tal ümbritsevast maailmast on, kuid psüühikas ning sedakaudu ka käitumises ja maailmaga suhtlemises valitsevad siiski seaduspärasused, mis mõjutavad ka keelt (ja vastupidi). Selleks, et keelt uurida, peab neid seaduspärasusi tundma ning neist lähtuma. Keelt ei ole ju inimeseta.

-
- ¹ H. Õim, Keeleuurimine ja keeleteooria läbi aegade. – Oma Keel 2000, nr 1, lk 5–17.
 - ² G. Lakoff, Women, fire, and dangerous things. The University of Chicago Press, 1987, lk 5.
 - ³ G. Lakoff, Women, fire, and dangerous things. The University of Chicago Press, 1987, lk 416–461.
 - ⁴ R. W. Langacker, Concept, Image, and Symbol. The Cognitive Basis of Grammar. – Cognitive Linguistics Research 1. Mouton de Gruteyr, Berlin. New York, 1990.
 - ⁵ B. Heine, Cognitive Foundation of Grammar. Oxford University Press, 1997, lk 38.
 - ⁶ C. Sinha, Language, Culture and Embodiment of Spatial Cognition. (Ettekanne 6. kognitiivse lingvistika konverentsil Stockholmis 1999. a juulis.)

Soovitusi edasilugemiseks

- I. Tragel, Kognitiivne lingvistika mujal ja meil. – Teoreetiline keeleteadus Eestis. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 4. (Ilmumas.)
- F. Ungerer, H.-J. Schmid, An Introduction to Cognitive Linguistics. Longman. London and New York, 1996.

Kihelkondlikkusest ja kihelkonnanimedest

Marja Kallasmaa

eesti keele instituudi vanemteadur

Eestis on sadakond kihelkonda.

Stagnaajal ja veidi enne sedagi kritiseeris tolleaegne akadeemik Gustav Naan rahvusteadustes valitsevat nn kihelkondlikku mõttelaadi, mis tema arvates ei sobinud kokku „meie nõukoguliku tänapäevaga”. Väide põhines tõsiasjal, et rahvusteadustes – rahvaluuleteaduses, keeleteaduses (eriti murdeuurimises) ja ajaloos (eriti etnograafias) kasutati ja kasutatakse kogude maa-alaliseks liigendamiseks kihelkonda kui üksust. Nii on see tänapäevani, ükskõik, kui moodsaid meetodeid muidu järgitakse.

Miks on see nii? Aga selle pärast, et sajandite jooksul ajaloos välja kujunenud kihelkondade süsteem on piisavalt stabiilne, et võimaldada eri paikade keele, kohanimede, ainelise kultuuri jne võrdlemist, võrdlemine aga teeb võimalikuks nii eripalgeliste nähtuste kirjeldamise kui ka vajaliku teadusliku üldistuse. Ei viska ju matemaatikki prügikasti lihtsat aritmeetikat, kuigi ta võib-olla ise tegeleb kõrgema matemaatikaga.

Teiseks, iga kihelkond moodustab nii keele kui ka ainelise kultuuri poolest (nt rahvariided) omaette ajaloolise terviku. Keeleteadlased on märganud, et murrakupiirid järgivad ligikaudselt kihelkonnapiire.

Sõna *kihelkond* esiosa *kihel-* (võrdle ka *kihla vedama*, *kihluma*, *kihlad*) on germaani laen ja tähendab üldjoontes lepingut, liide *-kond* võiks tähendada seda, et lepingud haarasid mitut valdkonda (neid oli mitu), või ka seda, et leping(ud) kehtis(id) määratud alal. Osa tänapäevalgi tuntud kihelkondi oli olemas juba muinasajal.

Kust said kihelkonnad oma praegused nimed?

Seegi on olnud pikk arengutee. Üks väga levinud, kuid mitte vanim moodus kihelkonnanime tekkimiseks on olnud see, et kirik annab nime kihelkonnale. Kirikud teatavasti on tavaliselt pühendatud mingile pühakule. Pühaku nimi on saanud kirikunimeks ja sedakaudu ka kihelkonnanimeks: *Anna, Jaani, Jüri, Mihkli, Peetri, Simuna, Maarja-Magdaleena*. Eestlased on võõrapäraseid eesnimed mugandanud – saksa keeles on vastavad kihelkonnanimed *St. Annen, St. Johannis, St. Jürgens, St. Michaelis, St. Petri, St. Simonis, St. Marien-Magdalenen*. *St.* nime ees on lühend algsest sõnast *sanctus* ja tähendab 'püha'.

Muidugi olid mõned pühakud populaarsemad ja neile pühendati rohkem kirikuid, oli ka ühe ja sama eesnimega pühakuid. Sel puhul, et nimed segamini ei läheks ja alati oleks täpselt teada, mis kohaga on tegemist, on kihelkonnanimeks olevale pühakunimele lisatud kohanimi, üsna sageli maakonnanimi: *Viru-Jaaguپی* ja *Pärnu-Jaaguپی*, *Viru-Nigula* ja *Lääne-Nigula*, *Harju-Jaani* ja *Järva-Jaani*. Aga on ka paare, kus ühe nime hargtäiend märgib mõnd muud omadust, teine on kohanimi: *Suure-Jaani* ja *Kolga-Jaani* (*Kolga-* märgib siin kõrvale jäävat, kaugemat kohta, hargtäiend on kujunenud ilmselt tähtsamast *Suure-Jaanist* vaadatuna), *Väike-Maarja* ja *Tartu-Maarja*. Mõnikord on sarnased eesnimed eesti kõrvale tundunud ühesugused: *Harju-Madise* (saksa *St. Matthias*) ja *Järva-Madise* (saksa *St. Mätthäi*).

Paljud kihelkonnad on aga säilitanud oma või asukoha eestikeelse nime. Ehkki kihelkondlikku jaotust peetakse juba muinasajast pärinevaks, ei ole tänapäeva kihelkonnad ühevanused. Vana on näiteks Saaremaal *Kihelkonna* kihelkonna nimi: tõenäoliselt oli see esimene seal kandis, seetõttu piisas nimeks ainult liigisõnast *kihelkond*. Nii on jäänud tänapäevani. Ka nt *Karja* ja *Valjala* on vanad, juba muinasajal kasutusel olnud nimed, ja tõenäoliselt kuulub siia ka nimi *Otepää*.

Mõnel varasel kihelkonnal on nimi muutunud. Nt Sangaste kihelkond on saanud oma nime Sangaste küla järgi, varasem nimi on säilinud saksakeelses nimes *Theal*, mida leidub dokumentides kujul *Thiwel, Thoyvell, Teubel, Triyfel, Toyfell, Toyvell, Thouffell, Teuffell, Teyvill, Tehala*. See nimi võib samuti algselt olla eesti päritolu.

Vanad külanimed on saanud mitmel pool hilisema kihelkonnanime aluseks: *Juuru, Püha, Rapla, Torma* (varem kihelkonnanimena seal *Kapstevere*, see arvatavasti samuti külanimest), tõenäoliselt *vere-lõpulised Kodavere, Pilistvere* ja *Rakvere*. Mõni talunimigi on kujune-

nud kihelkonnanimeks, niisugune on võib-olla kihelkonnana üsna hiiline *Emmaste* Hiiumaal.

Nagu *Torma* puhul nägime, ei pruugi tänapäevane kihelkonnanimi olla algne. Laiuse kihelkonda on esimest korda mainitud nime all *Womel*, *Womele*, *Wemel*, nime lähtekohaks on peetud sõna *võhmas* : *võhma* 'soosaar'. Sama sõna on tõenäoliselt aluseks Harju-Madise ala nimele, mis XIII sajandil kuulus Revala maakonna *Vomentakæ* (*võhma* + *taga*) muinaskihelkonda, hilisem kirikukihelkond aga leidub arhiividokumentides lühikest aega nime all *Lodenrode*.

Mitme nime all on esinenud praegune *Kursi* kihelkond (*Lemstevere*, *Talkhof*, *Puurmani*), nime on võrreldud Soome *Kursi*-alguliste kohanimedega, kuid peetud ka päris võõrast päritolu olevaks nimeks. Kuna *Kursi* esineb küla- ja talunimena mitmel pool mujal Eestis, on oletatud ka, et nime lähtekohaks olnud apellatiiv (üldnimi) on eesti keelest juba kadunud, tema kunagise olemasolu märgid on vaid siinseal esinevad kohanimed.

Saaremaal on ristirüütlite aegu olnud tänase *Pöide* ning *Muhu* asemel *Horele-Mone* kaksikkihelkond, mille nime teise komponendina tunneme küll ära praeguse *Muhu*, kuid esiosa edasiarendust on nähtud nii *Pöide Ardla* kui ka *Are* küla nimes. Praeguse *Jüri* kihelkonna ala muistne nimi oli *Ocrelæ*, mis kadus käibelt juba varakult, hilisemat kirikukihelkonda tunti alguses *Vaskjala* nime all.

Läänemaa Karuse on olnud varasemais ürikuis *Cozzo*, millega Paul Ariste on võrrelnud soome keele sõna *kotsamo* 'lai madal voor või kõrge palu'. Sõna on tõenäoliselt eesti keeles kunagi olemas olnud, praegu esineb see tüvi vaid kohanimedes: Saaremaal *Kotsma küla*, Võnnus *Kotssaare*.

Kihelkonnanimedest on näha, et nad arenesid sajandite jooksul. Tänapäeval leidub algseid, muinasaegseid nimesid, kuid enamasti on kasutusel pühakute nimedest mugandunud kihelkonnanimed.

Kas kellaga siga nägid?

Anne Hussar

Eesti Kirjandusmuuseumi toimetaja

Elav keel on pidevas arengus ja muutumises. Koos keele arengu ja muutumisega kaovad vanad ja tekkivad ka uued püsiühendid, fraseologismid. Igal püsiühendil on oma süünd, arenemine ehk elu ja häbumine ehk unustamine, on hetkeks tõusvaid komeete ja on väga pika-ealisi väljendeid. Keeles on alati fraseologisme kõigis arengufaasides, nimetame neid siis kõnekäändudeks või kildudeks. Igal põlvkonnal on oma fraseologismid ja samas saame koos keelega kaasa ka eelnevate põlvkondade fraseologisme.

Eesti rahvaluule arhiivi kõnekäänukartoteegis, mis asub Eesti Kirjandusmuuseumis Tartus, on viimase poolteise sajandi jooksul talletatud hulgaliselt kõnekeeles kasutatud rahvapäraseid kõnekäände. On neid, mis meile praegugi tuttavad, kasutatavad ja arusaadavad, aga neidki, mille sisu tänapäeval juba veidi arusaamatuks jääb.

Arhiivis leiduv materjal on üles kirjutatud pika aja jooksul, põhiliselt maarahva poolt ja alati pole meie tänapäevased virtuaalteadmised enam piisavad vanade külaühiskonnas tekkinud väljendite lahtimõtestamisel. Pahatihti puuduvad üleskirjutuste juures lisaandmed kasutamise ja tähenduse kohta, mis üleskirjutamise ajal tundusid ülearused, sest kõik kasutajad mõistsid üksteist. Kui meile tänapäeval jäävad ka mõned nüansid vanade kõnekäändude juures segaseks, siis peame nendega tutvudes igatahes tõdema, et on ikka hästi öeldud küll.

Kas kellaga siga nägid on üks praeguseks aktiivsest käibest taandunud kõnekäänd. Juba 1876. aastal toob F. J. Wiedemann teksti oma raamatus „Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten” („Eestlaste seesmisest ja välisest elust”). On teada asi, et mitmest keeles väga sageli kasutatavast fraseologismist pole arhiivis ühtki üleskirjutust või on vaid paar varianti. Kõnekäänu *kas kellaga siga nägid* kohta on

arhiivis ca 140 teksti, seega üldseisu arvestades päris korralikult esindatud tüüp.

Ajaliselt on tekste alates F. J. Wiedemanni anonüümse korrespondendi saadetisest enne 1876. aastat kuni eelmise sajandi lõpuni. Kahekümnendal sajandil pidi küsimus veel suhteliselt tuntud olema, sest üleskirjutusi on läbi sajandi üllatavalt ühtlaselt tehtud (igal kümnendil üle kümne variandi). Üleskirjutajate hulgas on nii kohalikke kirjandusmuuseumi kaastöölisi kui ka elukutselisi folkloriste.

Millal siis küsiti, kas kellaga siga nägid?

Kasutamise kohta on kirjapanekute juures piisavalt andmeid. Kõik kogujad ja korrespondendid on ühte meelt, et nii öeldi sellele, kes töötelijast jõudu andmata mööda läks, teise peresse tulles ei teretanud ega soovinud sööjatele jätku või lihtsalt möödus vastutulejast teretamata. See oli märkus, meeldetuletus ja häbitus. Märkus ka neile, kes tervitusele ei vastanud.

Toome mõned näited arhiivitekstidest (murdelisust on veidi lihtsustatud, kohanimi märgib omaaegset kihelkonda, kust tekst registreeritud).

- Kui inimene nõnda juhm on, et läheb teisest mööda ega tereta, siis öeldakse: „Kas sa kellaga siga oled näinud?” (Audru)
- Kui mõni tolguta inimene lähäb tee ääres olevatest inimestest ilma teretamata mööda, siis küsitakse: „Kas kellakaulaga ‘kellakaelaga’ siga tuli sulle vasta?” (Jõhvi)
- „Kas kellakaula orikka nägid ka?” – „Ei näind!” – siis üölti kõhe: „Sa ikke räägid, aga miks sa siis teretada ei muista!” (Lüganuse)
- Kui töötelijaist sõna rääkimata mööda minnakse, küsitakse: „Külamees, kas kellaga imist es näe? Meil om kellaga imis är’ kaonu’.” (Põlva)
- Kes söögi aeg sööjatest ehk tööd tegemise aeg töötelijatest sõna lausumata mööda läheb, sellele öeldakse: „Kas sa meie rapiga (rapp = krapp) orikat oled näinud?” (Kolga-Jaani)
- Kui „Jõudu!” ei öeldud ja mindi mööda, öeldi: „Kas sa krapiga kultu nägid?” (Võnnu)
- „Kas krapiga emmist olet nännü?” Sellega tahava tüütegija võõrale häbi tettä ja miilde tuletada, mes tä piäp tüütegijile ütlemä, kui ta näide manu tulep. (Nõo)

Omaette rühma moodustavad tekstid, kus pilgatav mitteteretaja, kes pole ka suu peale kukkunud, püüab pilkajatele samaväärselt vastata.

- Ma olin sis noor alles, ku läksin ükskord vällal villalõikajast mööda ilma jõudu andmata. Pallu maad oli ka tii päält sinna ja ma oleksin pidanud karjuma, kui oleksin tahtnud midagi öelda. Aga, oh sa kurivaim, niigu ma natuke mööda sain, kuulsin kui hõigati järgi, et külatüdruk, kas sa kellaga emist oled näinud? Ma põlnud ka suu pääle kukkunud ja kiitsin kohe vastu, et ei ole, nüüd nägin esimest korda. (Suure-Jaani)
- Läheb keegi mööda ja ei anna jõudu, hüütakse talle järele: „Hei, külamees, kas krapiga siga nägid?” Aga kui see on kange mees, siis vastaku: „Miks ei näind, sinu emaga jäi tülitsema!” (Tartu-Maarja)
- Kui meesterahvas läheb töörahvast mööda ja ei lausu musta ega valget: „Kas kellaga kultu näiet?” – Ütles vastu: „Takah jäi tulema, sinu emaga purelema.” (Põlva)
- Kui tere es ütles, küsti: „Kas kelläge emist olet nännu?” – „Näie küll seast siga ku sina minevaasta jaanipäe surnuaian jää pääl liugu laskmen!” (Halliste)
- „Kas olõt kellägä immist nännü?” – „Näi külh, mullõ tull vasta, vei su imä nahka vaestemaja saina pääle!” (Räpina)
- Poisid siis vilistasid järele ja küsiti: „Kas kellakaela siga vastu tuli?” Mõni kangem vastas, et tuli küll, andsin topi heinugi ette, aga ise otsi üles! (Lüganuse)

Kellaga seale lisaks on ka kümme-kond varianti, kus esineb *must siga* ja ainult paar juhtu, kus samasse teksti on kuhjatud sea iseloomustamiseks mõlemad täiendid.

- Kes uhkust täis on ja teretust vastu äi võta sellelt küsitakse: „Kus-pool must siga vastu tuli soole?” (Karja)
- „Kas oled musta siga nähnd?” (küsimus selle isikule, kes vastu tulles ei tervita). (Kuusalu)
- Kui mõni teekäija tee ääres töolistest mööda läheb aga ei tereta ega anna tööle jõudu, siis hõisatakse talle järele: „Vaata, must siga tuleb järel, rangid kaelas!” (Kuusalu)
- Rahvas olõva ütelnü mittetervitaja kohta: „Kas sa musta tsika olõt nännü?” Tuu om nigu mehe narritaminõ. (Räpina)

Toodud näidetestki on selge, et tervitamine oli igapäevases lävimises ilmtingimata kohustuslik. Neid, kes üldkehtivaid tavasid ei täitnud, teretada ei mõistnud, pilgati ja narriti. Ja pilgati kaunis teravate ja meelde jäävate kujunditega. Ühtlasi kandis aasimine ka kasvatuslikku eesmärki. Kõnekäände vaadates tundub, et omaaegses külaühiskonnas kasutati kasvatusel huvides sageli piltlikke ja tabavaid ütelsid. Meile võib tunduda, et ehk liialtki värvikaid ja krõbedaid. Kuid kahtlemata olid sellised tabavad ütlemised võõraste inimeste suust mõjusamad kui omade pidev ja tüütu noomimine.

Materjal jaotub kahte suuremasse rühma: *kellaga emis* ja *kellaga siga*. *Kult* esineb kuues üleskirjutuses (Võnnu, Kolga-Jaani, Rõngu, Põlva, Räpina) ja *orikaga* on ainult kolm üleskirjutust (Kolga-Jaanist, Kodaverest ja Lüganuselt). *Must siga* esineb Põhja-Eesti rannikul ja Saaremaal. Variantide arvult suurim on *kellaga emise* rühm. Koha poolest koondub *kellaga emis* selgelt Lõuna- ja Kagu-Eestisse, kus esineb vaid üksikuid sea (tsika) variante. *Kellaga siga* seevastu esineb Põhja- ja Lääne-Eestis. Kui tõmbaksime mõttelise joone Peipsi põhjakaldalt Liivi laheni, siis üleskirjutuste põhimass jääks kagunurka ja ülejäänud põhjapoolne osa on materjaliga ühtlaselt hõredalt kaetud.

Miks siga?

Arvatavasti Lääne-Euroopast ja Skandinaavia maadest mõjutatuna on seal meie jõulu ja uusaasta kombestikukindl koht õnne ja sigivuse sümbolina. Siit on arvatud lähtuvat meie jõuluorika (seakujuline jõululeib) küpsetamine. Jõulust kuni kevadise külvipäevani on tähtpäevalaual sealihatoitud. Uusaastakaartidel (XX sajandi esimestel kümnenditel) oli kujutatud kellaga siga, ilusat roosat põrsakest, edastamiseks ikka häid soove.

Ka vanasõnades ja kõnekäändudes esineb siga suhteliselt sageli. Siga ei hiilga erilise mõistuse ega arenemisvõimega, kuid on heasüdamlik ja õnnega koos. Teda iseloomustab ümbruse korratus ja halbade harjumustest loobumine käib tal üle jõu. Sobib ju küll võrdluseks inimesele, kes teretada ei oska.

Kas teretamata möödujat võrreldakse seaga? On tekste, kus viidatakse võrdlusele seaga. Ehk tähendabki see ütlus võrdlust külatänaval poriloikudes nina maas lonkiva seaga, kellele pandi kell kaela, et oleks lihtsam teda jälle üles leida. Võrdluses on *kellal* ja *mustal* oluli-

ne tähendus: nad annavad võrdlusvahendina kasutatud sõnale uue tähendusvarjundi ja rõhu ning suurendavad võrdluse piltlikkust. Mõned näited, mis kinnitavad, et mitteteretajaid on tõesti võrreldud seaga.

- „Oled kui krapiga emmis!” (Nõo)
- „Läks mööda nagu must kellaga siga!” Varem oli külas komme, et teretati igauhte, samuti ütles tere iga mööduja, oli ta siis tuttav või võhivõõras, tee ääres töötavatele või olevatele inimestele. Kes selle vastu eksis, seda nimetatigi must kellaga siga. Läks mööda ega tervitanud. (Kuusalu)
- „Nagu suur mihakas lähb mööda, ei teretä. Kas sa kellägä emmist oled näind?” (Martna)
- „Must siga läheb müöda, ei oska rõhkidagi!” – Öeldakse, kui keegi läheb teretamata mööda. (Jõelähtme)
- „Must siga läks mööda ja krapp kaelas!” – Öeldakse, kui keegi läheb müöda teretamata või rääkimata. (Jõelähtme)
- Kui külaline tuppa tuli ja ei teretanud ehk kui ta söömaaeg tuli ja leiba ei jätkanudki, see on „Jätku leiba!” ei ütelnudki, sellelt küsiti varsti, kas ta kellaga emist olla näinud, seega tähendati, et ta seasarnane olla. (Tori)
- Tuu om kelläga immis, kiä ilma „Joudu!” vai „Jummal appi!” ütlemäldä tüütegijist müüdü lätt. Niisugustest inemistest küsütäs timä häbistamises: „Kas sa kelläga immist ka olt nännü?” (Vastseliina või Setu)

Võimalik aga, et küsimuses peitub palju kavalam ja teravam pilge. Ehk on püütud märku anda, et mööduja otsiks nagu oma kellaga siga ja oleks sellega nii hõivatud, et ei märka teretadagi? Pole teada, kas meil õnnestubki küsimuses peituv algne mõte lõpuni lahti harutada. Ju kõik kasutajadki ei teadnud hilisemal ajal enam väljendi täpset sisu ega tekkelugu. Ühe unustamise faasi jõudnud kõnekäänu tavaline saatus: väljendit kasutatakse veel, kuid algset tekkelugu kasutajad ei mäleta, teatakse vaid situatsiooni, milles ütlust on kasutatud. Me tarvita-me tihti keeles kohanenud püsiühendeid ilma, et konkreetset ja väga täpselt mõtleks ning teaks, mida nad õieti tähendavad ja kuidas tekkinud on. Teame vaid, millistel juhtudel sobiks neid tarvitada, ja tarvita-me neid tabavuse ja piltlikkuse pärast.

Enne täielikku unustamist on kõnekäänul veel selline inertsist kasutamise aeg. Tänapäeva koolilaps (linnalaps) teab ehk veel, kes on siga. Aga millised olid nende kaelakellad, miks ja millal neid kanti, kus võis selline kellakandja siga sulle vastu tulla – see kõik oleks juba nagu fantaasiavallast. Sellepärast on tänuväärne nende tuhandete kirjasaatjate ja kogujate töö, tänu millele on meil olemas selline maailmas arvestatav folklooriarhiiv. Arhiiv, mille abil saame heita pilku oma rahva ja keele ajalukku.

Soovitusi edasilugemiseks

Tere, tere, teid ma tunnen... Soove, tervitusi, tänamisi. Koostanud A. Hussar. Toimetanud A. Õim. Eesti Kirjandusmuuseum. Eesti Keele Sihtasutus. Tallinn, 2002.

Piltmõistatud kui vaimukas koolifolkloor

Traditsioonid ja improvisatsioon

Piret Voolaid

Eesti Kirjandusmuuseumi folkloristika osakonna assistent

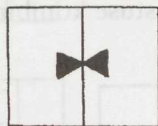
Ühe osa inimeste emakeelsest vaimuelust moodustab rahvaluule. Nii nagu muutub kogu meie elu, muutub pidevalt ka vaimne pärand. Muutunud on ka üks rahvaluule liikidest – mõistatud.

Klassikalised mõistatud oma traditsioonilisel kujul on tänapäeval taandumas surnud folkloori seisusesse ja juurde neid enam ei teki. Loodus aga teatavasti tühja kohta ei salli ja nii on vanu mõistatusi juba mitu aastakümnet tagasi elavalt asendama asunud tänapäeva mõistatud – keerdküsimused (*Miks liputab koer saba? – Sest saba ei saa koera liputada*), sõnamängud (*Missuguseid pükse ei panda jalga? – Argpükse*), valemid (*SAA 1X5A2? – Saa ükskord viisakaks*), lühendid (*ETA? – Eeslid tulevad appi*) jmt uuemad mõistatusvormid.

Eelkõige lastefolkloori kuuluvaid omapärasemaid tänapäeva mõistatuse näiteid on reebused ehk piltmõistatud, mis – nagu tavamõistatudki – koosnevad küsimusest ja vastusest. Erinevalt harjumuspärasest rahvaluulest, mis on suuline, on reebuste puhul aga tege mist kirjaliku tekstiga. Küsimuse poole moodustab paberile joonistatud (tavaliselt raamitud) minimalistlik pilt koos selle juurde esitatud küsimusega *Mis on pildil?*, vastuseks on aga pildil oleva nähtuse, eseme, tegevuse, olukorra ühe sõna või lausena antud kujundlik kirjeldus.

Näited:

Mis on pildil?

Kodaniku lips jäi
lifti ukse vahele.

Mis on pildil?

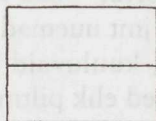
Kaelkirjak neelas
telefoni alla.

Eesti Kirjandusmuuseumi eesti rahvaluule arhiivi (edaspidi KM ERA) piltmõistatuste kartoteeki on koondatud kõik rahvaluulekogudes leiduvad piltmõistatused 1960. aastate algusest tänapäevani välja. Umbes 7500 piltmõistatust sisaldav kartoteek on Eesti Kultuurkapitali toetusel loodetavasti peagi elektroonilise andmebaasi kuju võtmas, mis võimaldab juba lähitulevikus huvilistele hõlpsa ligipääsu meie koolilaste piltmõistatuste repertuaarile.

Kartoteegis leiduvad piltmõistatused jagunevad tüüpideks – mingite tunnuste alusel sarnastest variantidest üldistatud kogumiteks. Kokku on selliseid tüüpe umbkaudu 600.

Reebuste kujundlikkus

Kaugeltki mitte igat pilti ei pea rahvaluuleuurijad piltmõistatuseks. Mis teeb ühe pildi lisaks pilt-küsimus-vastus-vormile piltmõistatuseks? Olulisim element rahvaluule seisukohalt on kujundlikkus. Piltmõistatuse puhul väljendub kujundlikkus kõige üldisemas plaanis lihtsa pildikriitelduse kohta (mille paberile visandamisega saab hakkama kõige algajam joonistaja) antava mitmetähendusliku vastuse teisetähenduslikus osas. Lihtsamalt öeldes joonistate raami, tõmbate selle keskele horisontaalse joone ning küsite teistelt: *Mis see on?*

Vastuse *Joon* peale (mis faktiliselt on samuti õige) piltmõistatuste uurija särama ei lähe, küll aga rõõmustavad teda järgmised piltmõistatuste kartoteegis leiduvad vastused: *Mees veab kitse, pildile jäi ainult nõör; Postkaart; Raamat küliliasendis* jne. Esmapilgul tavaline kriips saab vastavasse loogikamehhanismi nihkudes hoopis teise tähenduse. Tõepoolest, üks kriips võibki ju ükskõik mida tähendada.

Agas joonistage pildiraami sisse luud ja küsige uuesti: *Mis see on?* Vastus *Luud* ei kõida kedagi ning selline pildi-vastuse kombinatsioon pole ka rahvaluuleteaduse uurimisobjekt.

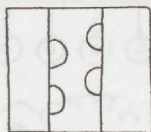
Vastus *Baba-Jagaa lendab turule* ja vastupidises suunas joonistatud luud koos vastusega *Baba-Jagaa lendab koju tagasi* sisaldavad kujundlikus mõttes juba mõndagi. See *mõndagi* – piltmõistatuse kujund – on püüd näha primitiivses joonistuses üksühesest otsekäsitlusest enamat ning näidata, et üht asja on võimalik mitmeti mõista.

Sellise kujundlikkuse tingib ka piltmõistatuse loomise põhimõte: joonistatakse vaid osa tervikust ning graafiline kujutis on väga napp ja lihtne, võimaldades vaevalt oodatavat vastust ära arvata. Välja arvatud muidugi juhul, kui vastaja seda juba varem kuulnud pole.

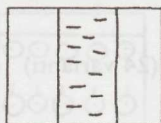
Traditsioon

Traditsioonilisus on samuti oluline rahvaluule tunnus. Nii võib eespool näitena kasutatud joonega pildil olla mitu eri vastust, ent kartooteegi materjali põhjal saab julgelt väita, et välja on kujunenud traditsiooniliselt levinuim: *Mees veab kitse*. Traditsioon ja improvisatsioon toimivad vastanditena. Traditsioon püüab säilitada teksti muutumata – kui keegi on mingi teksti omandanud, siis ta seda sel kujul ka kasutab. Kui aga tekst kasutuses teiseneb, saabki rääkida improvisatsioonist. Piltmõistatuste puhul võib improvisatsiooni jälgida mitmes kihistuses: samas tüübis või tekstis võivad muutused tekkida eri aegadel, äärmuslikum variant on seejuures liigi sees vanalt aluselt tekkivad uued iseseisvad tüübid.

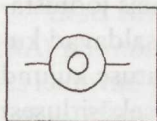
Piltmõistatuste traditsioonilisus ilmneb levikus. Iga rahvaluuležanri puhul on žanrisesi esindatud nii enam levinud kui ka vähem levinud tüübid. Parema arusaadavuse huvides võib eri piltmõistatuste tüübid (sarnaste variantide kogumid) nii-öelda kaalule asetada – alla vajub kaalukauss enam levinud tüüpide all. Eesti koolilaste hulgas on tuntumad järgmised tüübid:

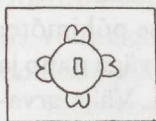
Karu ronib puu otsa (710 varianti)

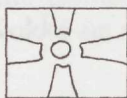
Kaelkirjak akna taga/kasepuu akna taga (689 varianti)

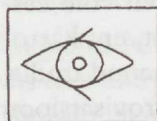
Kauboï sõidab rattaga (542 varianti)

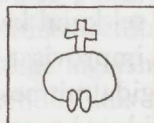
Neli meest otsivad laua alla kukkunud kaarti (285 varianti)

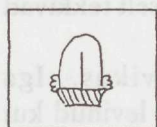
Neli elevanti nuusutavad apelsini (269 varianti)

Kauboï sõidab paadiga (185 varianti)

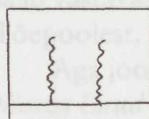
Vanamutt palvetab risti ees (114 varianti)

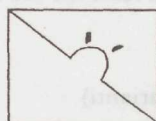
Naine peseb jalgu (154 varianti)

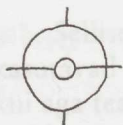
Neeger pimedas toas (117 varianti)

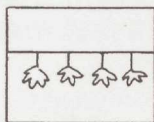
Hauakaevajad suitsetavad (23 varianti)

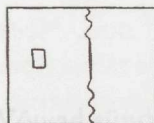
Sääsk näitab oma sõbratarile viimast töökohta (24 varianti)

Baleriin pealtvaates (16 varianti)

Paradiisis on pesupäev (15 varianti)

Joodik möödub politseijaoskonnast (10 varianti)

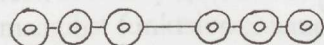
Arhiivimaterjali hulgas levinumad (ehk suuremad) tüübid on traditsiooniliselt tugevamad, muutumist ehk improvisatsiooni kohtame siin žanri sees, lapsed teavad kindla pildi juurde just konkreetset vastust.

Improvisatsioon

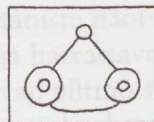
Kaalu teises otsas asetsevad tüübid, mis pole levikult suured ning võivad sisaldada ainult üht varianti. Sellised on näiteks:

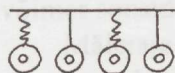
Mehhiklane kannab vett (4 varianti)

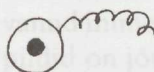
Kauboid veavad köit (4 varianti)

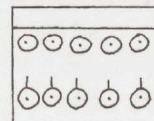
Kauboid tantsivad (3 varianti)

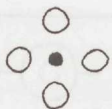
Neli kauboid WCs, üks räägib anekdooti, mida üks on kuulnud ja kaks ei tea (7 varianti)

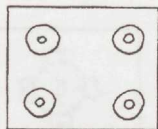
Kauboi suitsetab (5 varianti)

Kauboid hukkamisel (1 variant)

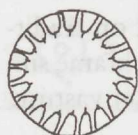
Valged vahivad musta (1 variant)

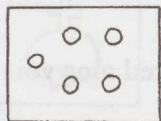
D'Artagnan ja kolm musketäri (1 variant)

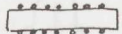
Päevitusriietes muna (2 varianti)

Naised kummardavad vanni kohal (2 varianti)

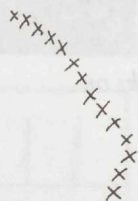
Elevant selili basseinis (7 varianti)

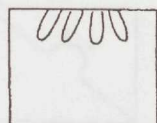
Sipelgad veavad palki (1 variant)

Isakass teeb emakassile silma (2 varianti)

Sajajalgsel on pissihäda (2 varianti)

Lehm keldri akna taga (2 varianti)

Sellised mõne variandiga tüübid on improvisatoorsed. Lapsed kasutavad ennekoike ikka traditsioonilisi, juba tuntud piltmõistatusi, kui aga teadmised otsas, hakkavad neid ise juurde looma. Nii sünnivad ka vanade tüüpide sees uued, ristunud variandid. Näiteks:

Karu kallistab kaelkirjakut.

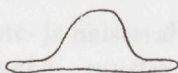
Võivad sündida ka hoopis uued tüübid.

Lõpetuseks

Mis kasu õpilastele-õpetajatele neist piltmõistatustest ja tänapäeva-mõistatustest üldse on? Kas ja milleks neid emakeeletundides käsitleda ja lastele täiskasvanutelt nende tegemiste kohta tagasisidet anda?

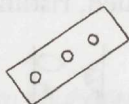
Rahvaluulet on emakeeletundides hea õpetada just tänapäevase materjali tutvustamisega alustades, sest see on elav ja lastele tuttav. Õpilased näevad, et nemad ise ongi rahvaluule tekitajad ja kandjad. Võib julgelt väita, et erinevalt unne vajunud klassikalistest mõistatustest, mis talupojafolklooris täiskasvanute repertuaari kuulusid ja lausa maagilist funktsiooni kandsid (nii aidanud talvine mõistatamine enne talvistepühi ja enne jõuluaega kaasa karjaõnnele), on tänapäevamõistatuste näol tegemist just lastefolklooriga. Ka täiskasvanud tunnevad ja harrastavad neid praegu ikkagi vaid lastega seoses. Lisaks arendavad piltmõistatused laste mõtlemist ja loovust. Poleks paha ka täiskasvanul vahetevahel asju lastepäraselt näha, sellist teistmoodi nägemise võimet soosida ja lapsi loovusele ärgitada.

Mäletate kindlasti Prantsuse kirjaniku Antoine de Saint-Exupéry raamatus „Väike prints” kirjeldatud peategelase kurbust, kui täiskasvanud inimesed tema joonistatud piltide tähendust ei mõistnud. Need pildid on jõudnud ka meie laste piltmõistatusepärimusse ja moodustavad kaks päris produktiivset tüüpi:

See ei ole kübar, nagu arvaks täiskasvanu, vaid hoopis boamadu, kes elevanti seedib.

Ja teine:

Uskuge, see on just lammast, ainult et kasti sees!

Traditsioonilisi piltmõistatusi tundes loovad lapsed uusi. Neist uutest jäävad sõelale vaimult-sisult parimad, mis omakorda rahva (loe: laste) hulgas ringlema lähevad ja end traditsioonilistena kinnistavad. Seega loob traditsioon läbi improvisatsiooni uusi piltmõistatusi ning annab rahvaluuleteadlastele uut uurimisainet.

Soovitusi edasilugemiseks

M. Hiiemäe, Eesti piltmõistatuste loomispõhimõtetest. – Lipitud-lapitud, tänapäeva folkloorist. Tartu, 1995, lk 23–32.

E. Kalmre, Banaanil on nohu. Koolibri. Tallinn, 1995.

U. Lipponen, Kilon poliisi ja muita koululaisjuttuja. Helsinki, 1988.

Pindejürist prügikastikustini

Eesnimelised isikunimetused

Sirje Mäearu

eesti keele instituudi teadur

Üks suuremaid rühmi eesnimede põhjal moodustatud keelendite hulgas on mitmesugused isikut märkivad liitsõnad. Järelosana esinevad eesnimed on seal tegelikult üsna formaalsed, peaaegu nagu liited.

Rohkem näeb seesugustes isikunimetustes mehe- kui naisenimesid. Nimi, millega on möödanimis kõige enam isikunimetusi tehtud, on *Jüri*. Selle nime aktiivset kasutamist sobib illustreerima tsitaat Hans Luige 1969. a raamatust „Kosmodroomidest kaugel” (lk 42):

Sevostjan imestanud, et küll ikka eestlased on veider rahvas ... kõik on neil jürid (santehnik – torujüri, arst – joodijüri, autolukk-sepp – õlijüri).

Praegusajal tuleb palju näiteid *Kusti* kohta. Mehenimedest on läbi aegade sagedasemad olnud veel *Ants, Jaak, Jaan, Mats*, naisenimedest *Kai, Leenu, Liisu, Mari, Triinu*.

Järgnevalt olgu esitatud mõned isikunimetuste rühmad.

Keha- või vaimuomaduste järgi nimetamine

Vanust märkivaid nimetusi on vähe, nt väike armas laps on *käbimiku*, väike tüdruk on *tudimann*.

Tunduvalt rohkem on sõnu, mis iseloomustavad inimest ta välimuse järgi. Lühike inimene on *jupijaak*, kõhn kleenuke on *kriipsujuuku*, *kriipsukaarel*. Silmapaistvalt ilus (ja ühtlasi edev) mees on tuntud *ilueedina*.

Räpase, kasimata meeste- ja naisterahva kohta öeldakse vastavalt *räparein*, *rokareedik* ja *räpakai*, *mustmari*. Kaltsakas on *hilpants*,

kaltsukusti, kaltsutriinu, sassis juustega inimene on *tukklaos, sagriott, sagrisott*.

Karva kasvanud inimene on *metsjeesus, metsjessuke*, habemik *karvaatu*, hoolitsemata välimusega *karvajaagup*, kahupea on *kahuott, karvaott*, kõõmaste juustega on *kõõmakusti*. Paksult riides inimene (eriti laps) on *kubujuss, pambupeedu*.

Üsna vähe on ka kehapuuete järgi moodustatud nimetusi. Lonkaja on *keksann* või *liigumari*, karkudega kõnnib *karguants*.

Rohkesti on aga halvustavaid nimetusi kohtlase, lihtsameelse, rumala inimese kohta: *tobehans, jobujaak, tuhajuhan, tobujuss, juhmjüri, tolajüri, ahjuleeni, lollmats, tolamats, tuhkmats, taaripärt, kitsivillem*.

Iseloomuomaduste, käitumise või päritolu järgi nimetamine

Hakkajat ja osavat meest nimetatakse *ilmjaan* või *ilmjüri*, mannetut *pupujuku*. Hädavarest, tossikest kutsutakse ka *sitaaadu, murijaan, munamari, munamihkel, nosupeeter*. Tühine kuju on *luhvতিকusti*.

Kiire ja hooletu on *purtsakadri*, pikaldane, aeglane inimene on *vedivillem, venivillem*. Jonnija kohta öeldakse *jonnjaagup, jonnjüri, jonnijüri, jonnijuss*. Kuri, tige naine on *nõiaella*.

Palju nimetusi on saanud virisev, nuttev laps: *jõmmajüri, kisa-kadri, nutuleenu, haleliisu, piripilliliisu, mõiramari, vääksvillem*.

Rohkesti on nimetusi lobiseja kohta. Lobamokk naine on *turukadri, kedrakai, krapikai, ladrakai, ladraleenu, lorileenu, pläraläraleenu* (lühikujul *pläraleenu*) ja mees *pudruandres, jutujaak, jobijaan*. Segaselt kõneleja on *pudrujüri*.

Luiskaja, tühja jutu tegija on *käojaan*. Pealekaebaja on *kaebajaak, kaebajaan*, manguja, nuruja on *mukerjaan*. *Lapianu* on pealetükkiv kerjus, armuleivasööja on *armuleivajass*.

Kiitlejat, kerklejat ehk kiidukukke hüütakse *kelkants, jõudejaak, jõudejaan* ja *jõudejüri*. Naljahammas, vembumees on *pulmajüri, naljamats, narrimart, naljamärt*, veiderdaja on *tolaants, tembutaja jampsikustas*.

Hulkuja naine või mees on *rannakai* või *ilmajüri*. Kergete elukommetega naine on *rannakadri*, liiderlik mees on *tonksujaan* (vrd *don Juan ~ donžuan*).

Vaene tõrjutu on *tuhkatriinu*, mis nagu *tuhkamats* või *tuhkahauamats* märgib ka koduste tööde tegijat, toaskonutajat, kes ei pääse seltskonda. Vagatsejat kutsutakse *pühajüri*.

Linna ja maa, linnarahva ja maarahva vastandus ilmneb ka nimekeelendites: linnamees on *linnajuulus* ja maamees *maamats*, *maamart*, mis peaaegu kõik kannavad tänapäeval kaasas halvustavat suhtumist nagu ka *matsirahvas*, *matsisugu*, *matsipoiss*, *matsiplika*, *matsikeel* 'matside, maarahva keel'.

Ameti järgi nimetamine

Huvitavaid nimetusi on antud mitmesugustele ametimeestele ja -naisetele. Mehenimedega on tehtud *karvajaagup* 'harjusk', *hulljaan* 'noorsõdur', *joodijüri* 'arst või velsker', *pillijüri* 'pillimees', *pindejüri* 'lihtsõdur' (*pinded* on argikeeles sääremähised), *tindijüri* 'kantseleiametnik', *torujüri* 'torulukksepp', *õlijüri* 'autoluksepp', *aabitsajüts* või *koolijüts* 'õpilane', *karjakusti* 'karjapoiss', *metallikusti* 'metallikoguja', *prügikastikusti* 'prügisorija', *mölderimats* või *möldrimats* 'mölder', *mereniglas* 'tuuker', *saepurusass* 'puusepp', *sõdursass* 'sõdur'.

Naisenimedega on *taldrikuklaara* 'teenijatüdruk', *köögikata* või *köögikati* 'kokk või köögitüdruk', *lehmaliisu* 'karjatüdruk', *karvamari* 'juuksur', *kastorkamari* 'meditsiiniõde' (*kastorka* on argikeeles kastoorõli ehk riitsinusõli), *passijatriinu* 'koristaja'.

Soovitisi edasilugemiseks

H. Heinsoo, Jussit ja Matsit. Henkilõnimeä sisältävää henkilöön viittaavaa sanastoa suomessa ja virossa. – Congressus Nonus Internationalis Fenno-Ugristarum 7.–13. 8. 2000 Tartu. Pars IV. Dissertationes sectionum: Linguistica I. Redegit: T. Seilenthal. Curaverunt: A. Nurk, T. Palo. Tartu, 2000, lk 328–331.

R. Kasik, Miks nad siis tulevad meie õue peale ... – Oma Keel 2000, nr 1, lk 40–41.

S. Mäearu, Eesnimed apellatiivsete keelenditena. Magistritöö. (Käsikiri.) Eesti Keele Instituut. Tallinn, 2002.

E. Uuspõld, Mats enne ja nüüd. – Keel ja Kirjandus 2000, nr 8, lk 598–599.

A. Õim, Isikunimetustest eesti fraseoloogias. – Keel ja Kirjandus 2001, nr 8, lk 554–562.

Inglise keel polegi veel võitnud

Arvi Tavast

Eesti Terminoloogia Ühingu juhatuse esimees

Seoses eestikeelse Office'i ja nüüd ka Windowsi tulekuga on varasemast laiemast publikuni jõudnud äratundmine, et tarkvara võib tõesti olla eesti keeles. Kas on see mõttetu ugrimugritamine, mis toob ohvriks arusaadavuse ja inimeste rahvusvahelise konkurentsivõime? Või hoopis kaua oodatud pääsemine võõra keele pealesurumise alt? Värske uuringu tulemused näitavad ootamatultki suurt poolehoidu teisele variandile.

Ettevalmistava etapina eesti keele strateegia väljatöötamisele valmib aasta lõpuks kirjakeele kasutusala ja nende seisundi uuring, mille infotehnoloogia- ehk IT-ala keelt kirjeldava peatüki on koostanud Kristel Pikk ja allakirjutanu. Möödunud aasta lõpul tegime kaks küsitlust: ankeedi vormis 400 tavalise inimesega ja intervjuuna 26 selle ala keelekasutust mõjutava inimesega (õppejõud, tehnikaajakirjanikud, raamatute autorid jne). Lisaks analüüsisime viimastest aastatest pärinevaid avalikult kättesaadavaid kirjalikke tekste: raamatuid, ajakirjandust, reklaammaterjale, tarkvara kasutajaliideseid.

Miks on IT eriline?

IT erineb vanematest tehnikaharudest sellega seotud keelekeskkonna ulatuse poolest. Kui näiteks autodustekste näeb tavaline tarbija peamiselt autot ostes või remontides, siis sõnalise kasutajaliideseaga IT-vahendid nagu arvutid, telefoniaparaadid, sidesüsteemid, veebikeskkonnad jne demonstreerivad mingisugust keelekasutust ka tavatarbijale pidevalt. Nii mõjutab IT-ala keelsus lausa otseselt väga suurt osa eesti keele kõnelejaid.

Kas Tehnika arenedes selle poole, et IT-vahenditega saaks suhelda loomulikus keeles, omandab üha suuremat rolli keeletehnoloogia ehk loomuliku keele töötlus arvutil. Praegu on maailmas laiatarbetoodetena olemas kiiresti kasvav ja täiustuv hulk keeletarkvara ja -ressurse. Peaaegu kõik nad on keelespetsiifilised. Kui tehnika jõuab ingliskeelset loomulikku suhtlust võimaldavale tasemele (see aga võib juhtuda ootamatult ruttu), siis on hädavajalik jõuda väga kiiresti samale tasemele ka eestikeelse suhtluse osas, muidu ähvardab peale eesti keele kasutuse ahenemise ka ebapiisava inglise keele oskusega kasutajate tegelik ärälõikamine moodsatest tööriistadest.

Loomulik suhtlus seab võõrkeeleskusele veidi teistsugused nõuded kui ekraanil kuvatavate võõrterminite hulgas orienteerumine. Keeletehnoloogia vajalikkust, praegust seisundit, arengusuundi ja arengu vajalikke eeldusi on põhjalikult kirjeldanud Haldur Õim ja Heiki-Jaan Kaalep.

Miks on iga valdkond oluline?

Põhjamaades on keelesituatsiooni kirjeldamisel sagedane märksõna valdkonnakaotus (inglise *domain loss*): keele asendumine mingis ühiskonnaelu valdkonnas teise, tugevama keelega. Valdkonnakaotust soodustab ala teadmiste importimine ühe võõrkeele mõjupiirkonnast – sel juhul on lihtne neid üle võtta koos keelega – ning tihe rahvusvaheline suhtlus ühes võõrkeeles. Mõlemad tegurid on IT-alal selgelt olemas.

Valdkonnakaotuse viimast staadiumi on näha mõnes Aafrika riigis ja Indias, kus kohalikele keeltele on alles jäänud ainult mõni üksik kasutusvald, nende hulgas tavaliselt isiklik elu (siit ka nende nimetamine kõögikeelteks); kogu avaliku elu, sealhulgas hariduse on üle võtnud dominantkeel. Sellisel juhul toimub emakeele omandamine ainult kodus, mitteformaalselt, kuid dominantkeelt õpitakse formaalse haridussüsteemi osana. Sellesuunalise nihke algeid on näha meie reaalaralade kõrgkooliprogrammides, mis sisaldavad küll võõrkeeleõpet, kuid mitte emakeeleõpet.

Kultuurilised ja majanduslikud olud võivad tingida võõrkeeleskusele põhineva sotsiaalse kihistumise: dominantkeele abil on parem ligipääs heale haridusele ja prestiižsetele töökohtadele ning kõrgema ühiskondliku staatusega rühmad eristavad end mittepühendatutest omavahelise võõrkeelkasutuse abil.

Kasutajate eelistused

Nn tavalisi kasutajaid küsitlema asudes kartsime varasema kogemuse põhjal, et eelistatakse ingliskeelset tarkvara ja eestikeelset pole eriti nähtud. Oletades, et mujal – peale tarkvara – peetakse inglise keelt vähem loomulikuks, uurisime keele-eelistust ka raamatu või ajakirja lugemise ning arvutipoe müüjaga suhtlemise kohta.

Vastanutest eelistab tervelt 68% eestikeelset tarkvara. Ilmselt ei oska paljud tõepoolest ikka veel inglise keelt, mis teeb raskeks ka tolles keeles tarkvaraga töötamise.

Joonis 1. Eestikeelse tarkvara eelistajatel on üllatavalt suur ülekaal

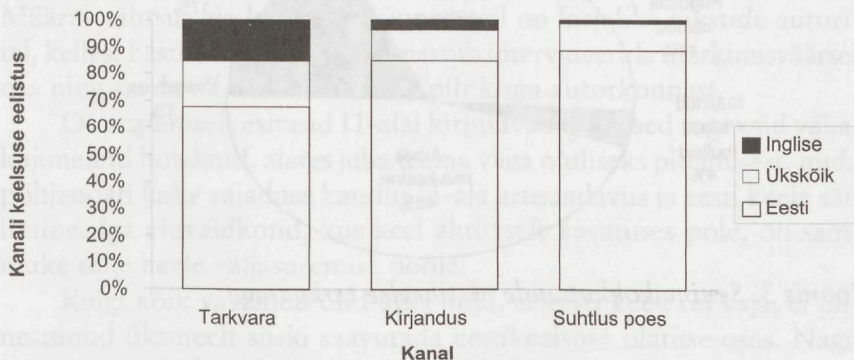
Ingliskeelse tarkvara pooldamist põhjendati peamiselt harjumusega; samuti arvati nii säilivat inimeste konkurentsivõime rahvusvahelisel tööturul, ilmselt taipamata, et tarkvara tõlgitakse ka teistes riikides.

Üsna samasuguseid tulemusi näitas Eesti Päevalehe Interneti-küsitlus (kokkuvõtte Eesti Päevalehes 18.12.2001), kus küsimusele „Kas kogu arvutitarkvara peaks olema kättesaadav eesti keeles?“ vastati järgmiselt:

- loomulikult – 40%
- jah, kuid vaid korraliku tõlkega – 43%
- ei, inglise keel on parem – 17%

Väärrib tähelepanu, et selle küsitluse järgi ei saa tervelt 40% jaoks eestikeelse tarkvara nõudmisel takistuseks isegi korratu tõlge.

Kas ainult tarkvara?

Joonis 2. Mida paremat keeleoskust nõudev kanal, seda vähem sobivaks võõrkeelt peetakse

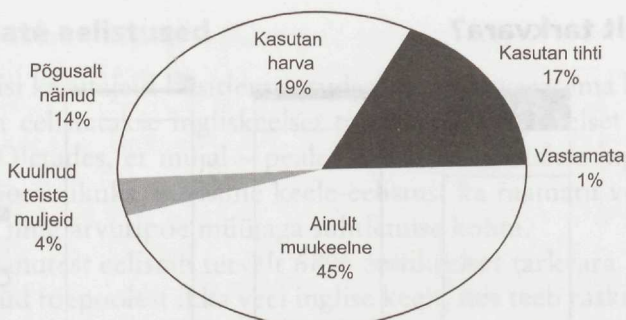
Nagu arvata oligi, tahetakse kirjandust inglise keeles näha tarkvarast vähem ning poes ei kiputa peaaegu üldse võõrkeeles suhtlema. Põhjus on ilmne: iga inimese, ka ingliskeelse tarkvara eelistaja võõrkeeleoskusel on oma piirid.

Uut pole siin midagi

Eestikeelsust ollakse üsna palju näinud juba tükk aega, kuna lisaks praegu kõneainet andvatele laiatarbeprogrammidele on tegelikult tõlgitud terve hulk tooteid. Eesti keeles on 2002. aasta kevade seisuga:

- ettevõtete sisemisi infosüsteeme
- väikefirmade finantsarvestustarkvara
- mitmesuguseid Eesti päritolu tooteid
- osalt Microsoft Office XP (Word, Excel ja Outlook)
- osalt Microsoft Windows XP
- Linuxi komponente jm vaba tarkvara
- mobiiltelefonide tarkvara
- Eestisse suunatud veebikeskkonnad ja portaalid (veebipõhine elektronpost jm rakendused, Interneti-pangandus jne)

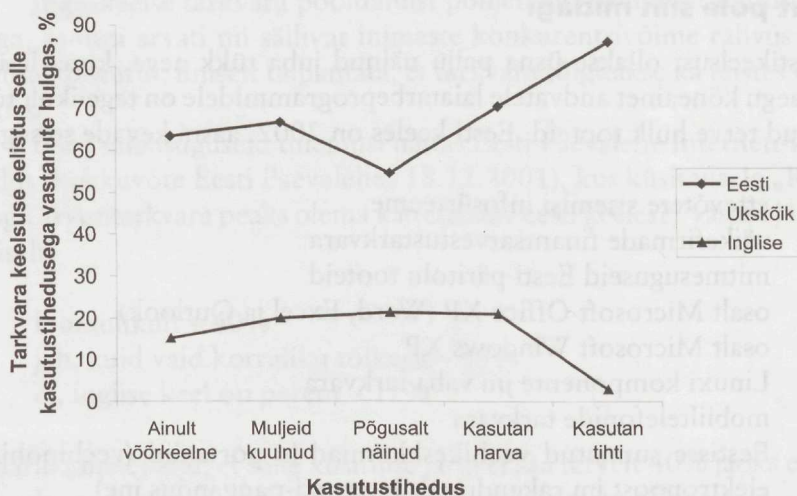
Seega ei pea paika kohati esitatav arvamus, nagu oleks tarkvara hakatud tõlkima alles nüüd.

Joonis 3. Senine kokkupuude eestikeelse tarkvaraga

Ehmatus möödub

Joonisel 4 näeme mittelineaarset sõltuvust kasutuse ja keele-eelistuse vahel: kontakti täielikul puudumisel eelistab 15% inglise- ja 63% eestikeelset. Esimesed kontaktid on ehmatavad (inimesele jõuab kohale, kui harjumatu eestikeelne tegelikult on) ja eestikeelsuse eelistamine langeb 54%ni. Seejärel suureneb see tegeliku kasutuse tekkides taas – sagedastest kasutajatest eelistab juba 86% eestikeelset ja vaid 3% ingliskeelset.

Joonis 4. Tarkvara keele-eelistuse sõltuvus eestikeelse tarkvara kasutamise tihedusest

Ekspertide eelistused

Määrav tähtsus ala keelsuse kujunemisel on kirjalike tekstide autoritel, kellest Eesti-suuruses riigis õnnestub intervjuuerida märkimisväärset osa ning saada nii üsna esinduslik pilt kogu autorkonnast.

Ootuspäraselt esitasid IT-alal kirjutavad inimesed tugevaid väljakujunenud hoiakuid, alates juba teema väga oluliseks pidamisest, mida põhjendati kahe vajaduse kaudu: IT-ala arusaadavus ja eesti keele säilimine. Iga eluvaldkond, kus keel aktiivselt kasutuses pole, on samuke selle keele väljasuremise poole.

Kuigi kõik vastanud olid ühel nõul, et eesti keelt on vaja, ei õnnestunud üksmeelt siiski saavutada eestikeelsuse ulatuse osas. Nagu kasutajate puhul, nii leidis ka ekspertide hulgas ingliskeelse laiatarkvara eelistajaid.

Keele teadlikku arendamist peeti enamasti vajalikuks, sest kuigi keel on iseorganiseeruv süsteem, ei saa ta sellise spetsiifikaga alal nii väikese rahvaarvu korral ise hakkama. Kui spetsialistid ise oma keelt ei arenda ja jätavad uute oskussõnade sissetoomise ajakirjanike hoolde, siis oleme üsna varsti olukorras, kus spetsialistile vajaliku täpsusega saab oma mõtteid väljendada vaid võõrkeeles. Samas oldi mures reaalse tegutsemisvõimaluste pärast ning peeti keelekorraldusaparaati liiga jäigaks ja aeglaseks, et järele jõuda pideva väljendusvajaduse tõttu keelt spontaanselt arendavatele kasutajatele.

Mis siis häirib?

Kasutajate tagasiside (nii kõnealuse küsitluse vastustena kui ka mujalt saadu) käib peaaegu eranditult terminoloogia kohta, nagu on arvutiala keelevaidlustes ikka kombeks olnud. Vastajate arvates on eesti arvutiterminid arusaamatud, imelikud, harjumatud, naljakad, ebamäärased jne. Paar küsitletut kahtles, kas on üldse mõtet tõlkida eesti keelde nende arvates juba juurdunud termineid (nt *save*). Üks vastaja ütles end võivat häirivast ja segasest terminoloogiast tervelt kolm lehekülge kirjutada.

Üllatav on aga inimesi pahandanud terminite valik. Konkurentsitult kõige häirivam on Microsofti toodetes kasutatud sõna *suvandid* (*options*), mis tekitab reaktsioone leebest imestusest tõsise ärrituseni. Ilmselt on tundmatu sõna pandud liiga silmatorkavat mõistet tähistama.

Järgnevad inglise laenud: nii päris värsked nagu *viisard* või *suum* kui ka vanemad nagu *printima* või *string*. Viimane on erialakirjanduses ammu kodunenud korraga töödeldava märgijada tähenduses, aga nüüd selgub, et see olevat hoopis pesuese. Ilmselt ei tohi alahinnata tarkvara üldisest kättesaadavusest tingitud determinologiseerumisprotsessi – mis tundub loomulik insenerile, ei tarvitse pesupoe müüjale vastuvõetav olla.

Terminimoodustusviisidest häirib peale laenamise enim liit-tegevusnimedest tagasi verbide tuletamine: *taustsalvestus* sobib, aga *taustsalvestama* enam mitte, samamoodi terve hulk *automaat*-eeskomponendiga verbe.

Anne Kaaberi magistriprojektist „Arvutiterminid tegelikus keelkasutuses” (2001), kus autor võrdleb „Arvutikasutaja sõnastikus” sisalduvaid termineid ning tema küsitlusele vastanute seas kasutusel olevat arvutisõnavara, selgub, et kasutajad eelistavad oskuskeelele vähem spetsiifilist arvutikõnekeelt. Tema arvates on selline omaette allkeel tekkinud valdavalt seepärast, et kõik sõnastikus ja standardites välja pakutud terminid kas pole veel kasutusse läinud, neid ei teata või ei võeta neid mingil põhjusel omaks.

Samas ei pane peaaegu keegi tähele ei edukalt lahendatud, vaieldavalt lahendatud ega lahendamata jäänud süntaksiprobleeme, semantikast, pragmaatikast ja sisulistest tõlkevigadest rääkimata. Või panakse tähele, aga ei osata formuleerida ja jäetakse seetõttu enda teada.

Ainus erandina mitteterminoloogiline kõneaine on kasutaja teietamine. Selle poolt on meie senine traditsioon, et võõraid täiskasvanuid ei sobi sinatada, vastu jällegi teietamise loodav vajalikust suurem distants arvuti ja kasutaja, sealhulgas algaja, niigi kartliku kasutaja vahel. Mõlemal arvamusel leidub pooldajaid, nagu leidub ka mõlemal viisil käituvaid ja lausa sinatamist-teietamist segamini kasutavaid tarkvaratooteid.

Tõlke arusaadavus

Tarkvaratõlgete teemal sõna võtnute hulgas on ootamatult levinud veendumus, et mingi keele emakeelena rääkimisest piisab või peaks piisama kõige tolles keeles väljendatu mõistmiseks. Kui ei piisa, siis seda mittepiisamist peetakse teksti, mitte lugeja omaduseks, sest samast tekstist inglise keeles saab sama lugeja ju aru. Ei tunnista näh-

tust, mida Els Oksaar on nimetanud intranatsionaalseks multilingvismiks – loomuliku keele allkeeled on omavahel nii erinevad, et ühes väljendatu taasväljendamist teises sobib nimetada tõlkimiseks.

Väidetavalt eestikeelne, kuid seni tundmatu ja järelikult arusaamatu väljendusvahend tekitab konflikti nimetatud veendumusega. Eriti just tarkvaratõlgetelt oodatakse omadust, mida neil realistlikult kuidagi olla ei saa – et kõik terminid oleksid motiveeritud, st juba esimesel lugemisel raskusteta mõistetavad ka selle alaga eesti keeles varem mitte kokku puutunud inimesele. Samas ei pea keegi sobimatuks selliseid inglise termineid, mida esimesel kasutamisel seletada tuleb. Vastupidi, paljud praegused arvutiõpikud ja -kursused just terminite seletamisega tegelevadki ja neid peetakse investeringuks, mida ei tohi raisata: „Kas see on hea, et tarkvara on eesti keeles? Iga arvutit kasutanud eestlane teab, kuidas on inglise keeles „lõikama” ja „kleepima” ning kindlasti on märkimisväärne osa inglise keelt mõistvaid ja rääkivaid eestlasi saanud head koolitust just arvutist, kus kõik on võõras keeles.” (Eesti Päevaleht 23.08.2001)

Sellist suhtumist oma keelde võib tõlgendada valdkonnakaotusega leppimisena. Allkeelte, vähemalt arvutiala oskuskeele olemasolu eesti keeles seatakse kahtluse alla ning selle koha hõivamist inglise keele poolt peetakse loomulikuks – ühesõnaga aktsepteeritakse IT-valdkonna kaotust inglise keelele.

Meie tulemuste järgi ei ole kirjeldatud seisukoha toetajad siiski enamuses (15% ankeetküsitluse vastanutest ja 1 intervjuueeritav eelistasid ingliskeelset (laiatarbe)tarkvara; 1 intervjuueeritav eitas allkeelte erinevust). Leidub ka vastuseid, mille kommentaarides küll tunnustatakse harjumisraskusi, aga peetakse loomulikuks ka esiteks harjumise vajadust ja teiseks seda, et harjumine nõuab aega ja jõupingutust.

Seda jõupingutust saab tavalise järjest loetava teksti autor lihtsate vahenditega vähendada, tekitades seose vähe tuntud termini ja mõiste vahele, lisades eesti termini esimesel kasutuskorral kas seletuse või inglise termini, kui on alust toda tuntuks pidada: *Uus protsessoripesa ehk socket jätab ..* (MicroLink Astrodataba reklaam). Tarkvaras on seda raskem teha, kuna ühtegi kasutuskohta ei saa pidada esimeseks ning pideva kasutaja seisukohalt raiskaks üleüldine dubleerimine liialt ruumi.

Kokkuvõtteks

Tarkvara tõlkimine on tootjate ärihuvidest lähtuv majanduslik paratamatus, mis meie õnneks aitab ühtlasi eesti keelele tagasi võita ühe suhteliselt mõjuka valdkonna ning seeläbi parandada keele säilimise väljavaateid. Ka tõlgete esialgse harjumatuse pärast ei tasu muretseda. Nagu näitab arenenud lähinaabrite kümneaastane tarkvaratõlke kogemus, harjutakse omakeelse tarkvaraga suhteliselt kiiresti ja täielikult. Veelgi pikema tõlketraditsiooniga prantslased näiteks ei kujuta praegu enam üldse ette, et tarkvara võiks ka mõnes muus keeles olla.

Soovitusi edasilugemiseks

Eesti keeletehnoloogia arenduskava 2000. Koostajad: H. Õim, H.-J. Kaalep, E. Meister. Versioon 2 (10.02.2000); <http://www.eki.ee/keeletehnoloogia/tutvustus/arenduskava.html>.

A. Kaaber, Arvutiterminid tegelikus keelekasutuses: magistriprojekt. Tartu Ülikooli inglise keele ja kirjanduse õppetool, 2001.

H.-J. Kaalep, Virtuaalne ingliskeelne Eesti; <http://www.eki.ee/keeletehnoloogia/tutvustus/kultleht.html>.

S. Liivak, Eesti arvutikeel kui oskuskeel ja släng. – Õiguskeel 2000, nr 2, lk 32–37.

M. Mihkla, Eestikeelsus infoühiskonnas. – Õiguskeel 2001, nr 2, lk 25–29.

A. Tavast, Olukorrast ja probleemidest arvutialal. – Emakeele Seltsi aastaraamat 46. 2000. Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Tartu, 2001, lk 52–65.

H. Õim, Keeletehnoloogiast ja eesti keelest. – Keel ja Kirjandus 2001, nr 7, lk 499–501.

Keelenõuanne

Mullivann, peenema nimega *jaccusi*

Tiina Leemets

eesti keele instituudi teadur

Eesti keel on aegade jooksul saanud sõnu kõigilt hõimudelt ja rahvas-telt, kellega meie esivanematel on olnud kokkupuuteid. Inglise laenukiht on suhteliselt uus, ulatudes siiski juba XIX sajandi algusesse. Ühiskondlike olude ja laenusituatsiooni järgi on eristatud perioode XIX sajandi teisest kümnendist kuni XX sajandi teise kümnendi lõpu-ni, 1920.–30. aastatel ning 1940.–80. aastatel.¹ 1980. aastate lõpul sai alguse uus ajajärk, mille jooksul kontakt inglise keelega on märga-tavalt tihenunud ning inglise keele prestiiž ja sealt laenatud sõnade hulk järjest kasvanud. Peaaegu igal kuul võib Eesti ühiskonna keele-kasutuses märgata mõnd uut inglise päritoluga sõna. Praegust laenukihti iseloomustab esialgu ebastabiilsus, uute mõistete tulv ning tsi-taatsõnade ja eri kujuga mugandite paralleelne esinemine.

Enamik laene tuleb meile tänapäeval otse inglise keelest ilma vahenduskeelteta. Peamised vahendajad on olnud vene ja soome keel. Laenamine toimub aga sageli kaudsel teel – sõna saab tuttavaks ajakir-jandusest, erialakirjandusest, Internetist või filmidest, mitte otseses suhtluses. Inglise keel on ka ise vahenduskeel, sedakaudu on eesti keel-de jõudnud näiteks mitmesuguste eksootiliste puuviljade ja maitse-ainete nimetusi, mis võivad pärineda idamaade või Ameerika indiaani keeltest.

Ootuspäraselt on rohkesti uusi laene neis valdkondades, mis on hiljuti aktuaalseks saanud või mille mõistesüsteem on varasemaga võr-

reldes uuenenud ja teisenenud, nagu infotehnoloogia, majandus, tehnika, sport, kultuur ja meelelahutus (eriti muusika ja muusikatööstus), rõivastus, kokandus, ajakirjandus, reklaam jm. Laensõnad on alati näidanud, mida on teistelt rahvastelt õpitud. Paljudes loetletud valdkondades on inglise keel tänapäeval liiderkeel, st väljendab uusi mõisteid esimesena ning mõjutab teiste keelte sama ala sõnavara kujunemist.

Iga kord ei tähista uus sõna uut mõistet. Keelekontaktid on kõigil aegadel toonud kaasa niinimetatud tarbetuid laene, mis võetakse olemasolevate sõnade asemele. Sellised sõnad jäävad enamasti argikeelde, argikeel otsib aga teadagi uudseid ja emotsionaalsemaid väljendusvõimalusi. Nii öeldaksegi mõnusa-laheda kõrval ka *cool*, tunde või meeleolu kõrval *feeling* ~ *feeling*, hullu või pöörase kõrval *kreisi*.

Inglispärase sõna kasutust võib soodustada lühidus – *tiim* on lühem ja suupärasem kui *meeskond* või *töörühm*, *šoppama* on lühem kui *poodides käima* või *sisseoste tegema*. Laen võib olla eufemism ehk peitesõna – *drinkima* kõlab paljude kõrvus arvatavasti leebemalt kui *napsitama* või *viina viskama* (meenutagem siinkohal ka saksa laenu *svipsis*); *second-hand* kaupluse nimetus peidab teadmist, et seal müüdiv kaup on *vana* ja *kasutatud*.

Vahel on oma sõna nii hästi unustatud, et seda lihtsalt ei teata – *marketing*'i vaste *turundus* näiteks ei ole uue aja väljamõeldis, vaid oli tuntud juba 1920. aastate turumajanduses. Ikka leidub ka neid, kes usuvad, et uue sõnaga käib kaasas mingi enneolematu sisu – näiteks nii, et ajalehe *küljendus* jäi tinalao aegadesse ja arvutiga saab teha ainult *layout*'i.

Tsitaatsõnad

Inglise tsitaatsõnu tarvitatakse varasemaga võrreldes märgatavalt rohkem. Ühest küljest põhjustab seda uute mõistete suur hulk – kui mingi eseme või nähtuse jaoks emakeeles sõna puudub, saab esmalt väljendada teise keele abiga. Kasutuse sagenedes sõna harilikult mugandatakse või leitakse oma vaste.

Tsitaatsõna on näiliselt lihtne lahendus, kuid selleks peab nii emakuu ka võõrkeele reegleid hästi tundma. Tsitaatsõna tuleb kirjutada täpselt originaalkirjapildis, eristada muust tekstist kursiiviga ja lisada ülakoma järel püstkirjas käändelõpp vastavalt sõna hääldusele:

brunch'il, performance'eid. Liitsõnas eraldatakse tsitaatosis sidekriip-suga: pühapäeva-brunch, tele-show-mees.

Tegelikkuses eksitakse juhiste vastu sageli. Levinuimad vead on järgmised (enamik kirjutise näiteid pärineb 1990. aastate Eesti trüki-ajakirjandusest):

- tsitaatsõna kursiivita jätmine (neljale bowling'urajale; coolid riided);
- ülakoma puudumine käändelõpu ees (iga casei tuleks eraldi vaadata);
- sidekriips ülakoma asemel (pidime rahulduma chips-idega);
- terve sõnavormi kursiivitamine (mängivad reggaet; performanceid pakkuv programm).

Viimases näites on jäetud arvestamata ka häälduse ja kirjaipildi vahe. Mitmel juhul saaks muidugi eesti keeleski väljenduda (iga juhtumit tuleks eraldi vaadata; pidime rahulduma kartulikrõpsudega).

On juhtunud koguni mugandi vormistamist tsitaatsõnana (filmi 5-minutilise treiler'i põhjal; Iirimaalt on riil ja jig rännanud ookeani taha), samuti inglise liitsõnast või sõnaühendist ühe poole mugandamist (minna üle tee asuvasse steik-house'i; reisibüroo korraldab konkursi tour operaatorite töölevõtmiseks).

Kuigi ka tsitaatsõnade käänamisel esineb kõnes astmevaheldus (vrd halloween'i ajal ja peetakse halloween'i), ei tohi see muuta sõna kirjaipilti. Ette on tulnud ekslikke variante nagu laptopp'i või jackpotti.

Mõni eelistab tsitaatsõna isegi siis, kui eestipärane mugand on ammu kasutusel. See võib tulla teadmatusest, aga inglise kirjaipilti võidakse ka subjektiivselt ilusamaks pidada. Arusaadavalt tahab omakeelne mugand algul pisut harjumist, kuid nagu teada, iga sõna on kunagi uus olnud. Eesti sõnades, ka võõrsõnades ei saa esineda võõrtähti *c*, *q*, *w*, *x* ja *y*, samuti mitte selliseid tähekombinatsioone nagu *ck*, *zz*, š-häälikut tähistav *sh* jm. See teadmine ei ole sugugi enesestmõistetav – keelenõuande telefonil on küsitud, kas *kabriolett* kirjutatakse eesti keeles *k* või *c*-ga, kas faks käib *ks*-i või *x*-iga, rääkimata *dushist*, *garaazhist*, *rockist*, *jazzist* ja *pizzast*, mida nii mõnigi täiesti loomulikuks peab.

Mugandamine

Enamasti mugandatakse sõnu inglise hääldusele lähedaselt (*bagi, meil, fiis, pleier, luuser, reiting, insaider, stretš*). Seega järgitakse üldpõhimõtet, mille on 1935. aastal kirja pannud Elmar Muuk: inglispärased võõrsõnad kirjutatakse eesti õigekirjutuse reeglite kohaselt ligikaudu nii, nagu neid inglise keeles hääldatakse.² Vähemal määral on inglise ortograafiat säilitavaid laene (*burger, server, muffin, grunge*).

Laenu kirjakuju võib põhineda ka osalt lähtekeelendi hääldusel ja osalt kirja pildil. Näiteks võib tuua spontaanselt kujunenud mugandi *håppening*, mis ei vasta tegelikult eesti ortograafiareeglitele – sõna hääldatakse teises vältes ja see eeldaks kirjakuju *håpening*. Lõpuks võib kirjapilt kujuneda ka vahenduskeele mõjul (taunitavad toorlaenud *kreeker* ja *kruiis* on üle võetud vene keelest, *lõkra* saadud soome keele kaudu).

Ühesilbilised sõnad on eesti keeles kolmandas vältes ja seega peab neis olema ülipikk kaashäälik (*mopp, rokk, vipp*) või täishäälik (*veeb, geel*). Harvem mugandatakse sõna kahe silbilisena (*pub > pubi* nagu *club > klubi*).

Enamik inglise häälikuid ja nende ühendeid on tänapäeval raskusteta eesti keelde ülekantavad. Varasemaga võrreldes kasutatakse mugandeis siiski vähem š-d ja ž-d, eriti ühendit *dž* on välditud nii sõna algul kui ka lõpus. Nii on *jet ski* mugandatud kujul *jeti* või *jett*, *jam* kujul *jåmm* (vrd varem laenatud homonüüm *džemm*), *gel* kujul *geel*. *Image*'i asemel on keelekorraldajad soovitanud laenata otse ladina keelest *imago*, aga naljatamisi on kasutatud ka mugandkuju *immits*. *Grunge*'i loetakse kirjapildi järgi *grunge*.

Võib-olla on siin mingit mõju avaldanud 1990. aastate esimesel poolel valitsenud olukord, kui algelisemad arvutid ja tekstitöötlusprogrammid ei võimaldanud š-d ja ž-d kirjutada. Ajalehtedeski olid nende asemel enamasti *sh* ja *zh*, mis andis vahel eestlaste keeletundele raskelt vastuvõetavaid kombinatsioone. Ka peetakse š-d ja ž-d sõna lõpul eestlase hääldusele tänapäevalgi võõraks. Samuti võib siin oletada soome keele mõju, kus inglise [dʒ]-na häälduv *j* on varemgi kirjapildi järgi üle võetud (*jeppi* 'džiip', *joule* 'džaul', *banjo* 'bandžo'), [ʃ]-le ja [tʃ]-le aga vastab sageli *s* või *ts* (*sipsit* 'kartulikrõpsud', *sortsit* ~ *shortsit* 'šortsid', *matsi* 'matš').

Mõnikord võib eestipärastamist tagasi hoida homonüümpelgus. Mugandkujud *laim*, *lobi*, *rokk* ja *råpp*, mille häälikkujus ega kirja-

pildis ei tohiks midagi häirivat olla, on omaks võetud visamalt kui teised, ilmselt seetõttu, et nende homonüümid on üsna negatiivse varjundiga. Homonüüme leidub aga igas keeles ja tavaliselt aitab kontekst segadusi vältida.

Mis juhtub sõnade tähendusega

Kui lähtekeele sõnal on vaid üks tähendus, kantakse see laenates hari-likult muutumatuna üle. Sõnad *baarmen*, *hamburger* ja *piksel* märgivad eesti keeles sama mida inglise keeleski. Enamasti on vajalik paljude tähenduste hulgast üle võtta see, mis on parasjagu aktuaalne. Nii on inglise sõnad *click*, *save*, *file*, *link*, *site*, *web* jpt laenatud vaid arvutikeelde kuuluvas mõistes, nende tähendus on lähtekeeleaga võrreldes kitsenenud.

Mitmetähenduslikke sõnu ja homonüüme võidakse laenata eri aegadel mitu korda olenevalt sellest, milline mõiste parasjagu tähistust vajab. Lisatähenduse on saanud nt *lainer* 'joonel (jumestusvahend)', *topp* 'lühike pluus või särk', *treiler* 'filmitutvustus'. Iseasi, kas tähendusniikeid saab alati heaks kiita. Mingit mõtet ei ole nimetada igasugust katset, proovi või analüüsi *testiks* (*test* on varem laenatud pedagoogika ja psühholoogia terminina)³ ega Riigikogu esimeest *spiikriks* (nii sobib kutsuda Suurbritannia parlamendi alamkoja ning USA Kongressi esindajatekoja juhatajat).

Uuesti laenates võib sõna kuju varasemast erineda, enamasti on ta lähtekeelele sarnasem kui eelmine. Ammu on teada spordivahend *reket* (ingl *racket*), uuemal ajal on üle võetud ka hääldeparasil kujul homonüüm *räkit* 'organiseeritud väljapressimine'. Inglise *out*, mis on sporditerminina ammu mугanenud (*pall läks auti*), on sageli käibel tsitaadina, kui tahetakse öelda, et miski ei ole moes või soosingus.

Võõrkeele mõjul võib muutuda ka keeles olemasolevate sõnade tähendus. Nagu teada, on just rahvusvahelised sõnad tihti petlikud ja nendega tuleks ette vaadata – sarnase väliskuju taga on eri keeltes sageli eri sisu. Nüüdisest keeles on mitmelegi sõnale tahetud inglise eeskujul uusi tähendusi anda, nagu *droog* 'ravim või narkootikum', *klassik* 'üldtunnustatud väärtusega teos', *retseptisioon* 'vastuvõtulaud', *episood* 'telesarja jagu', *pasta* 'makaronid', *kaukaaslane* 'europiid, valge inimene'. Prantsuse laenu *volüüm*, mis on varem tähendanud (lopsa-

kat) kehavormi, on kasutatud peaaegu kõigis tähendustes, mis on sõnal *volume* inglise keeles: 'kõide, väljaanne; maht; helitugevus; (juuste) paksus, tihedus'.

Ilmneb ka tendents kasutada varasema võõrsõna asemel uut, inglispärast sõna. Need võivad olla nii puht inglise laenud (*aerosooli* asemel *sprei*, *plakati* asemel *poster*) kui ka rahvusvahelised sõnad, mida inglise keeles vastavas tähenduses kasutatakse (*mannekeeni* asemel *modell*, *makaronide* asemel *pasta*). Samuti võidakse kasutada endist tüve inglispärasel kujul (*kaasuse* asemel *case*, *tätoveeringu* asemel *tattoo*).

Inglise keele mõjusfääris oleme nüüdseks elanud kümmekond aastat ja laenude hulk näib iga aastaga kasvavat. Ühiskond on seda märganud ja teema ärgitab paljusid sõna võtma, kusjuures suhtumine ulatub ühest äärmusest teise. On neid, kes peaaegu igas võõrsilt tulnud sõnas halba näevad ja eesti keelele kadu kuulutavad. Teine äärmus on inglise keele pime kummardamine ning väited, et iga mugandkuju või omakeelne vaste on imelik, kole, ajab naerma ega ole üldse sama mis vastav inglise sõna. Mõne anglomaani keeleoskusi tahaks veel täiendada. Üks kurbnaljakas näide sai väikeseks järelemõtlemiseks siinse loo pealkirjaks (Jacuzzi on kaubamärk, mis on inglise keeles saanud mullivanni tähistavaks üldnimetuseks).

-
- ¹ A. Jõgi, Inglise keele mõjust väliseesti ilukirjanduse sõnavarale ja keelekasutusele. – Keel ja Kirjandus 1989, nr 11, lk 649–656.
 - ² E. Muuk, Inglispäraste võõrsõnade õigekirjutus. – Eesti Keel 1935, nr 4–6, lk 180–185.
 - ³ T. Erelt, *Test ja testima*. – Keelenõuanne soovitab 2. Eesti Keele Sihtasutus. Tallinn, 2000, lk 32–35.

Peterburi nimi vajab selgitust

Peeter Päll

eesti keele instituudi sektorijuhataja

Üle kümne aasta tagasi, täpsemalt 1991. a taastati endise Vene keisririigi pealinna ajalooline nimi, kuid tema nime ei ole meil tänini korralikult kasutama õpitud. Mainitagu kohe alguses, et selle linna traditsiooniline eestikeelne nimi on Peterburi, siin-seal esinevad segavorimid („Sankt-Peterburi”, „Peterburg”, omastavas „Peterburi”, „St. Peterburg” jms) ei sobi aga kuidagi.

Kuidas sai linn niisuguse saksahõngulise nime? Ajalooürikutest selgub, et kõigepealt asutati 1703. a Neeva jõe suudmesse kindlus *Санктпетербурх*, mis oli nimetatud püha Peetruse auks. Peeter I kaaskondlased, kes rääkisid peale vene keele saksa, rootsi, hollandi ja inglise keelt, kohandasid seda igaüks omale keelele. Nõnda tekkis nimest hulk teisendeid, varieerumine hõlmas kõiki koostisosi (*Sankt ~ Sa(i)nt ~ San, Pi(e)ter(s) ~ Peter(s), burg ~ burch ~ bur(c)k*).

Vene ametlikes allikates kirjutati nime valdavalt *Пумер*'iga ning alles 1724. a tuli järjekindlamalt kasutusele *Петер*, algsest nimekujust jäi aga käibele tänini tuntud rahvakeelne teisend *Piiter*. Esimese maailmasõja puhkemisel muutus saksapäranenimi ebasoovitavaks ning augustis 1914 asendati see *Petrograd*'iga. 1924. a, pärast Lenini surma sai linna nimeks juba *Leningrad*. 1991. a vaieldi ägedalt linna nime üle ja pakuti mitmeid nimevariante (lisaks nimetatutele nt *Svjato-Petrograd, Nevograd* jne). Rahvaküsitlusel pooldas ajaloolise nime taastamist 54% linna elanikest, nõnda sai linn 6. septembril 1991 uuesti Peterburiks.

Eestikeelses kirjanduses kohtame linna nime esimesi kordi XVIII sajandi lõpu kalendrisabades, näiteks 1773 *Peterburgist* (seestütlev), 1775 *Peterburgi* (omastav), 1812 juba mugandatult *Peterburri linnas*.

Nimelõpu -g- puudus enamasti ka hilisemates tekstides (1821 *Peterpurri-lin*, 1849 ja 1854 *Peterburri*), ent näiteks Jakobsoni geograafiaõpikus (1868), mis on esimesi uues kirjaviisis nimede allikaid, on nimeks siiski *Peeterburg*. Vaheldus *Peterburg* (nimetav) : *Peterburi* (omastav) jäi XIX sajandi lõpu ajakirjanduses üsna tüüpiliseks, nii käänati ka teisi *burg*-lõpulisid nimesid (nt *Ronneburi*, *Vana Schwaneburi*), ent XX sajandi alguseks kujunes ka nimetava käände vormiks selgelt *Peterburi*. Linn oli eestlastele väga tähtis, see seletab nime kiiret mugandumist ja variantide rohkest murdekeeleski, vrd Valjala *Peeterburi linn*, Lihula *Piterburi*, Ridala *Piiterbori*, Lüganuse *Pietterpuri*, Setu *Pett'erboorah* (seesütlev).

On huvitav märkida, et kui Peterburi nimi muutus üksnes ajalooliseks nimeks, st alates 1920. aastatest, siis selle nime kirjapilt eestikeelsetes allikates enam ei varieerunud: nii 1930. aastate kui ka Nõukogude-aegses entsüklopeedias on ikka *Peterburi*. Uus segadus tekkis alles pärast 1991. aastat, kui kasutajaid ajas segadusse ilmselt vene nimekuju *Sankt-Peterburg* (*Санкт-Петербург*) ja selle variantide rohkus (lühendiga *C.-Петербург* ja lihtsustatud kujul *Петербург*, vrd ka inglise *Saint Petersburg* ~ *St. Petersburg*, prantsuse *Saint-Pétersbourg* ~ *St.-Pétersbourg*, saksa *Sankt Petersburg* ~ *St. Petersburg*, soome *Pietari*).

Kas siis vene nimekuju *Sankt-Peterburg*, mida ajakirjandus on viimaks õigesti tarvitama õppinud – sidekriipsuga ja ilma lühendita *St.* –, eesti teksti ei sobi? „Eesti keele sõnaraamatu ÕS 1999” kohanimevalimik esitab ju mõlemad nimed. Samuti kehtib reegel, et „rahvuslikke nimekujusid ladina tähestikku kasutatavatest keeltest ja reeglikohast ümberkirjutust (latinisatsiooni) võõrtähestikku kasutatavatest keeltest ei tule lugeda eksimuseks eesti õigekeelsuse vastu” (ÕS 1999, lk 972). Ent pandagu tähele kahe linna nime vormistust ÕSi kohanimevalimikus:

Peterburi <3: -sse ja Peterburi>, Sankt-Peter.burg vn linn Loode-Venemaal, ühtlasi Leningradi oblasti keskus

Sankt-Peter.burg <20: -burgi, -.burgi> *Peterburi* venekeelne nimi [- -]

.*Pihkva* <8: -sse>, Pskov vn oblastilinn Venemaal; ..

Pskov <6: -i, -i; -i> *Pihkva* venekeelne nimi

Siit peaks nähtuma sobiv analoogia: kui kellegi eelistus on kasutada nime *Sankt-Peterburg*, siis sobib see samasse ritta nimedega *Pskov*,

samuti *Gdov*, *Kazan* ja *Neva*; kui aga kasutatakse nimesid *Pihkva*, *Oudova*, *Kaasan* ja *Neeva*, siis samas reas kirjutatagu *Peterburi*.

Oma Keeles nr 2, 2001, lk 49-50 ilmunud artikli õienduseks.

Artiklis „Afganistan keelel” on kaduma läinud mõned lisamärgid. Sõnade *ṭalīb*, *ṭalībān* asemel tuleb lugeda *ṭālib*, *ṭālibān*.

On avaldatud ka arvamust, et nimekujude *Al-Qā'idah* ja *Usāmah* lõpus ei tohiks kasutada *h*-d, sest see ei hääldu ja kajastab tegelikult inglise hääldustavasid. Nende nimede latinisatsioon vastab siiski Ema-keele Seltsi keeleteimkonna 1996. aasta soovitusel araabia nimede kirjutamise kohta. Vastav tabel pärineb ÜRO kohanimekorralduskonverentsi 1977. a soovitusest, mis omakorda tugineb araabia ekspertide poolt 1971. a heaks kiidetud nn Beiruti parandatud latinisatsioonile. See ümberkirjutusviis on tõepoolest enam inglise keelele orienteeritud, kuid on maailmas levinuim.

E m a k e e l k o o l i s

Õpilased sõnast ja keelest

2001 oli Euroopa keelteaasta ja üks seekordse riigikirjandi teemasid oli Ain Kaalepi tsitaat „Sõnal on musttuhat palet”. Kuidas koolilõpetajad seda lahti mõtestasid? Nende väited võiks rühmitada kümnesse rühma, mis sisaldavad järgmist.

I. Sõna, keel ja kiri – tsivilisatsiooni lahutamatud osad

Mis on sõna? Sellele võib vastata mitut moodi. Materiaalselt vaadelduna õhk. Teaduslikult võttes süsihappegaasi ja veeauru segu. Kirjutatuna natuke tinti või värvi paberil. Seega materiaalselt on sõna üsna väärtusetu.

Inimestele on sõna suhtlusvahend. Igal sõnal on kokkuleppeliselt oma tähendus. Keelena teevad sõnad võimalikuks inimeste koeksisteerimise ja koostöö, mille tulemuseks on arenenud ühiskond. Ürginimesed kasutasid suhtlemiseks hääliitsusi ja kehakeelt, kuid sel viisil suutsid nad tõenäoliselt edasi anda kõige lihtsamaid ja hädavajalikumaid käske, keelde, märguandeid. Areng tsivilisatsiooni suunas algas siis, kui suhtlemises hakati kasutama sõnu.

Tänapäeval on sõnade kolm peamist otstarvet info edastamine, mõjutusvahendina kasutamine ja esteetiline funktsioon.

Õigesti mõistmise eelduseks on õige väljendumine.

Kirjasõna teke tähistas tsiviliseeritud ühiskonna algust, sest seaduste kirjapanek võimaldas ühiskonnas korda luua.

Aja möödudes on sõna kasutusala laienenud. Sõnast sai kultuuri kandja.

Sõnade pööramine ja käänamine pole ainult grammatika. Kohus on sel hoopis teine väärtus ja tähendus.

Tuleb osata võõrkeeli, et mitte rumalasse olukorda sattuda.

Kool ongi selleks, et sõnu õigesti kasutama õppida.

Kuniks sõnal on jõud ja tähtsus, kestab kultuur ja progress, areng millegi poole. Mille poole? Seda juba sõnadesse ei pane.

Paljud inimesed kasutavad tsitaate, motot, fraase kuskil kontekstis. See näitab inimese taset, mida ta lugenud on või kuulnud.

Kui ei oleks sõnu, poleks ka keelt ning puuduks ka maailmakultuur. Puuduksid „Ilias” ja „Odüsseia” ning poleks ka meie „Kalevi-poega”.

II. Sõna kui praktiline töövahend

Sõna on ilukirjanduse vahendiks.

Riigipeade tervitused, armuavaldused, töökäsud – kõik vajavad sõnu.

Suhtlemine on tihti muutunud möödapääsmatuks, rutiinseks ning pealesunnitult tegevuseks, ilma milleta lihtsalt ei saa.

Suhtlemise aluseks pole mitte ainult sõna, vaid ka sellega kaasnevad žestid, miimika, hääletoon, ilmekus. On ju ühe ja sama sõna tähendus erineva hääletooniga ka erinev. Kui rääkida loomaga, näeme, et tema mõistab inimest ainult hääletooni järgi. Ega inimenegi selle poolest loomast palju erine.

Üks huvitav sõnade kasutusala on loitsimine.

III. Sõna teeb head ja teeb ka halba

Üks paremaid asju – sõna lohutab.

Rääkides saame muredest lahti.

Võime tähele panna, et üks jah-sõna võib muuta su elu nii kauniks ja anda sellele täiesti uue mõtte.

Iga kompliment ning hästi öeldud sõna muudab inimese enesekindlamaks ja rõõmsaks. Rõõmus inimene oskab ka teisi õnnelikuks teha.

See ongi üks näide võimust, mis sõnal on – vabastada inimest selliste mõtete küüsisist, mis vaevavad hinge.

Sõna võib olla hea ja halb. Kus lõpeb hea, kust algab halb?

Madu pettis Eevat sõnadega.

Poliitikud manipuleerivad sõnadega.

Ajakirjanduses käib pidev sõnade mäng: pool tekstist on tavaliselt fantaseering, sest paremini loetakse laimu kui tõde.

Oskuslikult esitatud negatiivsest uudisest võib alati kasu lõigata. See on ka põhjus, miks kõik suuremad ettevõtted ja erakonnad loovad kulukad avalike suhete haldamise meeskonnad või vähemasti kasutatavad reklaamiagentuuride teeneid.

Sõnal on jõud kõigis eluvaldkondades. Koolis on sõna aga tihti moraalse vägivalla vahendiks.

Näiteks ütles üks kolmeaastane tüdrukutirts vanaemale, et sa, vanamutt, hüppa kirstu. Kust see laps seda kuulnud oli?

Kahju, et inimestel üldse jätkub julmust teistega manipuleerida, teisi ära kasutada, olla kaaslaste ees libekeelsed ning silmakirjalikud.

IV. Kui sõnu on vähe või liiga palju

Kui inimene ei oska väljenduda, läheb kaduma ka tema sisemaailma rikkus.

Mobiiltelefonide, lühisõnumite ja elektronkirjade ajastul hakkab sõna kahjuks oma mitmetähenduslikkust kaotama. Järele jäävad vaid kõige tavalisemad, olulisemad sõnad. Sagedane on väljend „Ma ei oska seda väljendada, mul pole lihtsalt sõnu”.

Tunded on need, mida pahatihti juba sõnadesse ei pane.

Ütlus, et enne mõtle, kui ütled, unustatakse tihti. See läheb ikka ja jälle meelest, kuigi paljud inimesed on kokku puutunud ebameeldivustega, mida on toonud üks vale tähendusega, vales ajal ning vales kohas öeldud sõna.

Tammsaare romaani „Tõde ja õigus” tegelaste Karini ja Indreku suhe lagunes just tänu sõnade puudumisele ja valessti arusaamisele. Karin vajab rohkem armastust ja ilusaid sõnu.

Sõnades peegeldub inimese intellektuaalne tase. Kuid öeldakse ka, et kus on vähe mõtet, sinna valgub palju sõnu. Kui inimene ei oska kuulata teisi, aga vahetpidamata lobiseb, on tegu pigem rumalusega.

Elus on olukordi, kus raske õigeid sõnu leida. Näiteks surm. On inimesi, kes oskavad siis leinajat lohutada, kuid mina ei oska. Sellises situatsioonis tundub väljend „tunnen kaasa” nii tühine ja pealiskaudne. Parem juba vaikida ja inimese jaoks olemas olla, kui ta abi vajab või rääkida tahab.

V. Suurmehed, ajalugu ja sõna

Sõnade üks funktsioone seisneb esteetiliste väärtuste talletamises ja loomises. Inimloomusele on iseloomulik väljendada oma tundeid. Andekaimad suudavad seda teha meisterlikult, tekitades emotsioone ja äratades mõtteid ka teistes. Seetõttu kuuluvadki selle maailma vägevate hulka lisaks vapratele väepealikutele ja suurtele riigimeestele ka poeedid, kirjanikud ja filosoofid. Kord juba kirja pandud mõtteist valib ajalugu, mis saab kuuluma inimkonna varasalve ja mis on määratud unustamisele. Klassikute, nagu Aristotelese, Platoni ja Sophoklese teosed on tänaseski päevas ajakohased. Samamoodi on meile mõistetav surematute poetide Vergiliuse ja Dante luule – on ju inimeste tunded jäänud aastasadade kestel samalaadseks.

Samas ei tähenda juba renessansi ajal alanud piibli mõju nõrgenemine, et sõnad ja nende vääritimõistmine ei annaks alust üha uute konfliktide puhkemiseks. Võimalik, et isegi vastupidi: küllaltki asjalikena tunduvad raamatud on suurt rolli mänginud miljonite inimeste vägi-valdses hukkumises.

See käib eriti Teise maailmasõja kohta, mille juured ulatuvad tegelikult juba kahe üle-eelmise sajandi suurkujuni, C. Darwinini ja K. Marxini.

Esimese poolt loodud evolutsiooniteooria ja tema erinevad hüpoteesid elu arengu kohta olid täielik läbimurre kogu teaduse ajaloos. Darwini mõtted võeti päris kiiresti omaks ja austajatest tal puudust ei olnud. Nende hulka kuulus ka üks maailma vihatumatest meestest, Adolf Hitler. Tema antisemiitlus ja teooria valge rassi ülimumuslikkusest põhineb paljus just Darwini mõtetel looduslikust valikust ja elu arengu seaduspärasustest. Tõepoolest, A. Hitleril oli väga lihtne väita, et juutide, mustlaste ja teiste „alamate” rahvaste massiline hävitamine toimub inimkonna geneetilise puhtuse säilitamise eesmärgil. Kes oleks enne arvanud, et Darwini teaduslik ja väga viljakas töö mängib oma osa aastakümneid hiljem toimunud totaalses genotsiidis?

Tõenäoliselt ei teadnud ka K. Marx, kui ta kirjutas oma teooriat kommunistlikust ühiskonnast, et tema elutöö viib kunagi totalitaarse režiimi võimulepääsemiseni pindalalt maailma suurimas riigis.

Inimesed, kes puhtalt sõnadega rahvaid liigutanud: Hitler, Mussolini, Stalin.

A. Gailiti teoses „Toomas Nipernaadi” on hoopis teistsugune ju-
tuvestja, kui oli seda Hitler või Stalin.

VI. Sõna ja konkreetne olukord

Sõna tähtsustab või madaldab inimest.

Kui varem oli mehesõnast kinnipidamine auasi, siis nüüd on väär-
tushinnangud muutunud. Puudub vastutus oma sõnade ja nende põh-
justatud tagajärgede eest.

Sõna iseenesest ei ole hea ega paha, ilus ega inetu. Kõik sõltub
kontekstist.

Terve oma elu peab jälgima seda, et kasutaks õigeid väljendeid
vastavalt seltskonnale, ajale ja kohale. Ainult sõprade ringis võib käi-
tuda vabamalt, nemad andestavad ja ei jää pikka viha pidama.

Igaüks nopib jutust välja just selle sõnumi, mida ta ootas või mis
tema maailmanägemusega kokku sobib.

On sõnu, mida võib öelda halvustavalt, aga ka hellitavalt.

VII. Ole sõnadega hoolikas

Sõnadega tuleb hoolikalt ümber käia. See käib eriti mu enda kohta.
Minu öeldud sõnadest on alguse saanud nii suured sõbrused kui ka
vihavaenud. Mõnigi vihkab mind sellepärast, et olen liiga otsekohene.

Kahjuks kipubki tänapäeval nii olema, et sõnu kasutatakse pea-
miselt relvana kellegi või millegi mahamaterdamiseks, solvamiseks või
äranullimiseks. Head sõnad oleks justkui kasutatud ja on päris ära unu-
statud.

Loeb see, kas räägitakse südamest või ainult sellepärast, et teatud
puhkudel on nii kombeks.

Sõnad on südame peegel.

Inimene küll paiskab endast välja tuhandeid sõnu, kuid kas ta ka
mõtleb nende tähendusele? Kas ollakse teadlikud, et kõige enam siin
elus teevad haiget just sõnad? Et sõnadega põhjustatud haavad ei ar-
mistu nii kergelt?

Uuringud näitavad, et inimene suudab kuulata umbes viissada
sõna minutis ja samas ise rääkida ainult kakssada. Kui isik ei ole hea
kuulaja, siis enamik sellest viiestsajast jääb talle täiesti arusaamatuks.

VIII. Sõnavabadus

Demokraatlikus riigis on sõnavabadusel suur osatähtsus. Kommunistlikus riigis on kõik vastupidi. Ometi on ka paljudel kommunistlikel riikidel õnnestunud pöörduda demokraatia poole. Seda just tänu sõnadele.

Diktatuuri puhul muutub sõna infoedastajast pigem mõjutusvahendiks. Takistades opositsiooniliste ideede levikut, kindlustavad ainuvalitsejad oma võimu. Kergem on kontrollida ja suunata ühetaolise mõttemaailmaga halli massi kui kirevat seltskonda individualiste. Seetõttu on propagandaasutused iseloomulikud eelkõige ebademokraatlikele riikidele.

Krossi teoses „Keisri hull” oli Timol vabadus enda mõtteid keisrile avaldada, kuid tõde on alati valus kuulata.

Me ei suuda mõista, mida tähendab vabadus, enne kui pole sellest ilma jäänud.

IX. Sõna on tõesti mitmepalgeline

Oma igapäevases elus kasutame suhtlusvahendina keelt. Keelt, mis koosneb lausetest, need omakorda aga sõnadest. Kui tihti aga mõtleme sellele, mida need tähendavad? Kas oleme endale selgeks teinud, kus peitub sõna jõud ning milles see väljendub? Olles jõudnud teadmisele, et ühe lausega saab nii tappa kui ka ellu äratada, mõistame, milline tohutu võim on meile antud sõnade näol.

Mõned arvavad, et sõnade mitmepalgelisus on nüüdisajal tekkinud nähtus. Vastupidise tõestuseks on muinasjutt sellest, kuidas sõnaga võib korda saata halba ja head („Mis on maailmas kõige parem ja mis kõige halvem asi?”).

Erinevates keeltes ja kultuurides on sõnade väärtus erinev. Sõna, mis minu jaoks tähtsusetu ning tühine, tähendab teises kultuuris võib-olla suurt solvangut või hoopis midagi väga tähtsat.

Ka kolm sõna „Ma armastan sind” võivad tähendada väga palju või mitte midagi.

Sõna on nagu Saatan – mitmepalgeline. Goethe teos „Faust” on selge näide sellest, kuidas võib sõnadega inimest proovile panna. Mefisto oskuslik manipuleerimine igavuses piinleva Faustiga näitab seda, kui nõrk on inimloomus ning kui tugev on sõnade jõud.

Sõna on arenenud ühiskonna, inimsuhete ja koostöö aluseks. Sõna võib ühtlasi olla rely, päästepaat või hoopis peibutis. Sõnaga võib teha nii head kui halba. Sõnadega võib põhjustada ja lahendada probleeme. Sõnal on musttuhat palet. See, milline neist parasjagu avaldub, sõltub sellest, mis olukorras ja eesmärgil sõna kasutatakse. Igal juhul tuleks enne sõnade kasutamist mõelda, sest sõnas peitub suurem jõud, kui me arvata oskame. Kuigi sõna on õhk, võib ta õigel hetkel öelduna muuta maailma.

Kunstnik maalib värvidega, kirjanik sõnadega, kuid ometi suudavad mõlemad luua luulet.

Maal võib muutuda sõnadeks ja kirjateos pildiks, kui piisavalt kaua neid mõlemaid tunnetada.

Sõnal on tõesti musttuhat palet. Ta käsib, keelab, palub, soovib, vahel omab sellist jõudu, et tuleb hingele nii-öelda kätega kallale. Sõna on vaba, tal on võimu. Sõna on suurepärase mõjutaja, tunnete väljendaja ja veel musttuhat asja, milleta meie igapäevane elu on võimatu.

X. Veenmisoskus on tähtis asi

Paljudele inimestele on antud looduse poolt harukordne veenmisoskus. Kuid see, mismoodi oma annet kasutatakse, on väga erinev. Oli ju erakordne ka Hitleri mõjukus.

Ei või kahe silma vahele jätta väikeseid valesid. Seda võime täheldada raamatus „Toomas Nipernaadi”. Toomase kaunid ning palju lubavad sõnad panid paljudel tüdrukutel jalad värisema.

Kuid miks on sõnadel meie üle nii palju võimu? Lihtne tõde – nende taga peituvad inimesed.

Hea sõnaseadja räägib musta valgeks, valge mustaks ning teeb eskimole selgeks lumemasina vajalikkuse.

Kogunud *Maia Madisso*
Tartu ülikool

Kümme küsimust

1. Millal ja kuidas on eesti kirjakeelde toodud nõukogudeaegne sõna *tuusik*?
2. Mis keelest on pärit puunimetus *nulg*?
3. Mida tähendab *püstleja*?
4. Millise sõnaga tähistatakse nüüd mõistet *ära rippuma*?
5. Kust pärineb sõna *maak*?
6. Kes ja kuidas täpsustas sõnade *mulk* ja *auk* tähenduse?
7. Missugusest sõnaraamatust pärinevad sõnad *aretama*, *kombits*, *hõljum*, *iive*, *kaavik*, *kogum*, *manus*, *sete*, *toes*?
8. Missugune murdekeelend on olnud aluseks kirjakeele sõnale *nugiline* 'parasiit'?
9. Kuidas on loodud sõnad *ajend*, *tõend*, *laiend*, *väljend*, *omand*, *päränd*?
10. Mida tähendab ja kuidas on saadud sõna *kühik*?

Vastuseid vt lk 69-70

Ü l e v a a d e

Eesti keele õpetamisest ja uurimisest Tallinna pedagoogikaülikoolis

Helle Metslang

Tallinna pedagoogikaülikooli eesti keele professor

Praegune Tallinna pedagoogikaülikool (TPÜ) on noor kõrgkool ja veel noorem ülikool. TPÜ ajalugu arvestatakse 1919. aastast, kui avati Tallinna õpetajate seminar. Järgnevad aastakümned tõid kaasa õpetajaid koolitava haridusasutuse ümberkorraldamisi ja nimevahetusi: Tallinna pedagoogium, Tallinna õpetajate instituut, Tallinna pedagoogiline instituut (kõrgkool, 1952), Tallinna pedagoogikaülikool (1992, ülikooliseadus määratles ülikoolina 1995).

TPÜ on kujunenud Põhja-Eesti keskseks ülikooliks humanitaar-, sotsiaal- ja loodusteadusliku hariduse alal. Praegu valmistutakse asutama Tallinna ülikooli, kuhu on liitumas TPÜ, humanitaarinstituut, kunstiakadeemia, akadeemiline raamatukogu ja ajaloo instituut. Noor ülikool areneb kiirelt, traditsiooniliste õpetajaerialade kõrvale lisandub järjest enam muidki, laieneb magistri- ja doktoriõpe. Tehakse koostööd Tallinnas asuvate teadus- ja õppeasutustega ja püütakse leida oma nišši, mis Tallinna eripäraga sobiks.

Eesti keele ainete õpetamine on TPÜs seisnud kõrvuti kirjandusainete õpetamisega laiapõhjalise, ennekõike emakeeleõpetajale vajaliku filoloogilise hariduse andmise raames. Korraliku emakeelehariduse andis oma õpilastele juba õpetajate seminar. Eesti keel ja kirjandus oli 1947. aastal avatud Tallinna õpetajate instituudis üks kuuest õpitavast erialast. Esimesel aastal asus seda õppima 45 statsionaarset ja 75 kaugõppeüliõpilast. Tulevaste emakeeleõpetajatega hakkas tegelema neljast õppejõust koosnev eesti keele ja kirjanduse kateeder, mida juhatas instituudi direktor professor Kristjan Kure. Õppeasutuse re-

organiseerimisega kõrgkooliks kaasnes võimalus hakata välja õpetama keskkooliõpetajaid. Õppeaeg kestis neli aastat.

1970. aastail võeti ette ulatuslikum õppekavade täiustamine. Korrigeeriti põhikursuste proportsioone, lisati uusi õppeaineid (nt üldkeeleteadus, stilistika, mitmed erikursused), populaarne oli murdepraktika ja osavõtt Emakeele Seltsi murdekogumisvõistlustest (juhendasid Mati Hint ja Mart Mäger).

1980. aastate alguses hakkas kehtima viieaastane õppeplaan, mis suurendas märgatavalt pedagoogilis-psühholoogiliste ainete osakaalu, kuid võimaldas ka enam süveneda erialasse. Alates 1982. aastast saab õppida ka vene kooli eesti keele õpetajaks. Esialgu erinesid eesti kooli emakeeleõpetajate (E-eriala) ning vene kooli eesti keele õpetajate (EV-eriala) õppekava peamiselt vaid metoodikaainete poolest.

Eesti keele ja kirjanduse kateedrit on pärast Kristjan Kuret juhatanud Eduard Päll, E. Janno, Johannes Valgma, Bernard Sööt, Hoide Sikk, Leo Villand ja Jaan Õispuu. Tänapäeva eesti keelt on õpetanud nt Jaan Õispuu, Mati Hint, Aavo Valmis, Viivi Maanso, Juta Raielo ja Kalju Pihel, sissejuhatust keeleteadusesse ja üldkeeleteadust on lugeanud Mati Hint, keeleajalugu Valdek Pall, dialektoloogiat Mart Mäger, keelemetoodikat Aavo Valmis.

Hetk argipäevast. Vasakult: Tiit Päeva, Martin Ehala

1991. a jaotati kateeder kaheks, seeläbi tekkisid eesti keele kateeder ning eesti kirjanduse kateeder. Eesti keele kateedrit on juhitanud Jaan Õispuu ja Anu-Reet Hausenberg. 1993. a struktuurireformi käigus said kateedritest õppetoolid. Eesti keele õppetooli professoriks valiti Mati Hint, keda tema Riigikogus töötamise ajal asendas dotsent Anu-Reet Hausenberg. Alates 2000. a on eesti keele professoriks Helle Metslang.

1994. a loodi emakeele didaktika õppetool, mille professoriks valiti Aavo Valmis. 1998. a valiti uueks professoriks Martin Ehala ning 2001. a reorganiseeriti õppetool üld- ja rakenduslingvistika õppetooliks. 1997. a eraldus eesti keele õppetoolist eesti keele kui võõrkeele õppetool, mille professoriks valiti 1998. a Anu-Reet Hausenberg.

1999. a andis rahvusvaheline komisjon TPÜ eesti keele erialadele kiitva hinnangu. Võrreldes TPedI aegadega on nüüdseks toimunud kiire areng, õppejõududeks on oma eriala tunnustatud spetsialistid, kelle laiaast teaduslikust silmaringist on kasu nii uurimis- kui ka õppetöös. Kolm õppetooli tähendab kolme tihedast sõelast läbi käinud professorit ja hulka teisigi valitud õppejõude.

Õppekavad ja -toolid

Niisiis on eesti keelega tegelevaid õppetooli praegu kolm: eesti keele õppetool, eesti keele kui võõrkeele õppetool, ning ka üld- ja rakenduslingvistika õppetooli õppe- ja uurimistöös on kesksel kohal eesti keelega seonduv. E-erialadeks on eesti filoloogia (ilma õpetajakoolitusest), põhikooli ja gümnaasiumi emakeeleõpetaja eriala. EV-erialadeks on põhikooli ja gümnaasiumi eesti keele kui võõrkeele õpetaja ja kultuuriloo õpetaja eriala.

Õppekavades on tänapäeva keele kursused (foneetika, fonoloogia, morfoloogia, süntaks, tekstiõpetus, semantika, pragmaatika), keele ja kirjakeele ajalugu, murded, ainedidaktika. On erikursused sotsiolingvistikast, keele muutumise teooriatest, keele varieerumisest, nimeuurimisest, murretest, fraseoloogiast, õigekeelsusest, grammatikast, tekstiloomest, arvutikasutusest erialal jne.

Põhjalikumast süvenemist keeleainetesse pakuvad kolm lisaeriala. Keeletoimetaja lisaeriala hõlmab õigekeelsuse ja eri tüüpi toimetamistöö kursusi, lingvistika lisaeriala eesti keele ja teiste keelte ülevaateid ja tüpoloogiat, lingvistilisi teooriaid ning arvutilingvistikat. Referendi-

Kohvilauas pärast külalisloengut. Vasakult: Tiina Rüütmaa, Heidi Meier, Helena Sulkala (Oulu ülikool), Mati Hint, Maria Jürimäe, Helle Metslang

asjaajaja erialal õpetatakse välja kvalifitseeritud, hea eesti keele oskusega ametnikke: referente, juhiabisid jne. Selle eriala õppekavas on olulisel kohal eesti kirjakeele tundmise ja õigekeelsusega seostuvad ained.

Magistri- ja doktoriõppes on suur kaal kraadiõppuri iseseisval tööil. Magistriõppe üldainetest saadakse taust eesti keele eriuuringuteks. Doktoriõpe on kavas viia 2002. a sügisel loodava humanitaarteaduste doktorikooli raamesse.

Kogu Eesti kõrghariduse üleminek 3+2-õppekavadele (kolm aastat bakalaureuseõpet ja kaks aastat magistriõpet) struktureerib ümber ka eesti keelega seotud erialad. Bakalaureusetasemel saadakse põhi-teadmised eesti filoloogias (E-erialal) või eesti keelest ja kultuurist (EV-erialal). Referendi-asjaajaja eriala on ümber kujundatud referendi-toimetaja erialaks, kus õpetatakse eesti keelt ja mitut võõrkeelt, eestikeelse teksti toimetamist, refereerimist, ühiskonnatundmist.

Bakalaureuseõpingutele järgnevas magistriõppes saadakse vasta-va eriala õpetaja väljaõpe ning tehakse magistritöö või -projekt. Ka muudelt erialadelt võetakse vastu lingvistika magistriõppesse (üldiste keeleteaduslike ainete kõrval süvenetakse oma eriala keele proble-

maatikasse) ja kommunikatsiooni magistriõppesse (õpitakse kommunikatsiooniõpetust, argumendiõpetust, keeleplaneerimist, lõpetajad sobivad tööle suhtekorraldajatena, personalitöötajatena jm suhtlust nõudvatel erialadel).

Edaspidi on kavas hakata koolitama ka keelekümlbluse ja integratsiooni spetsialiste.

Eesti keelt ja sellega seonduvaid aineid õpetatakse ka muude erialade üliõpilastele. Põhiteadmised eesti keelest antakse klassiõpetajaks, tõlgiks ja tõlkijaks õppijatele. Erialadevaheliste ainetena õpetatakse suulist ja kirjalikku suhtlust, argumenteerimist ja retoorikat, samuti üldteoreetilisi aineid.

Õppejõududeks on praegu eesti keele õppetoolis Helle Metslang (põhilised õpetamisvaldkonnad süntaks, morfosüntaks, kontrastiivsed ja tüpoloogilised ained), Peep Nemvalts (süntaks, õigekeelsus), Annika Hussar (morfoloogia, nimeuurimine, ortograafia), Lembit Vaba (keele ja kirjakeele ajalugu), Jüri Viikberg (murded, keelesugulus), Krista Kerge (tekstiõpetus, leksikoloogia, keele varieerumine, lastekeel, õiguskeel), Viivi Maanso (õigekeelsus, süntaks, tekstiõpetus, emakeele didaktika).

Eesti keele kui võõrkeele õppetoolis töötavad Anu-Reet Hausenberg (üldkeeleteadus, semantika ja pragmaatika, keelesugulus), Mart Rannut (sotsiolingvistika, keelepoliitika, foneetika), Tiina Rüütmaa (leksikoloogia, ortograafia), Elle Sõrmus (sotsiolingvistika, morfologia), Kristi Saarso (teise keele didaktika), Tiit Päeva (didaktika, süntaks).

Üld- ja rakenduslingvistika õppetooli õppejõududeks on Martin Ehala (üldkeeleteaduslikud ained, emakeele didaktika, tekstiloome), Katrin Aava (retoorika, emakeele didaktika), Margo Matsina (semantika, pragmaatika, üldkeeleteaduslikud ained).

Koostööd tehakse eesti keele instituudi ja küberneetika instituudi keeleteadlastega (erikursused nt Urmas Sutropilt, Sirje Mäearult, Ene Vainikult, Einar Meistrilt), toimetustega, riigiasutustega (referentide koolitamisel), eesti ja vene koolidega.

Teadustöö

Õppejõudude ja kraadiõppurite uurimisteemad hõlmavad eesti keele struktuuri ja selles toimuvaid nihkeid (Mati Hint, Martin Ehala, Silvi Vare, Krista Kerge), keelepoliitikat ja sotsiolingvistikat (Mart Rannut), onomastikat (Annika Hussar), metafoorset keelekasutust (Margo Matsina), läänemeresoome ja permi keelte areaalseid ühisjooni (Anu-Reet Hausenberg), keelkondade kujunemist (Martin Ehala, Mart Rannut), venelaste eesti keele aktsenti (Mart Rannut), eesti keele oskustasemete mõõtmise kriteeriume (Anu-Reet Hausenberg), muukeelse elanikkonna integratsiooni põhikoolis (Ülle Rannut) jne. Projektidest mainiksin Mati Hindi juhivat loomuliku grammatika teemat, Martin Ehala juhivat rahvusvahelist projekti keelesugulusteooriate eksperimentaalseks testimiseks, Helle Metslangi juhitavaid eesti kirjakeele seisundi uuringute projekti ja eesti keele probleemsete piirkondade projekti.

Uuritakse emakeele õpetamise probleeme ja koostatakse ka uusi kõrgetasemelisi õpikuid (Martin Ehala, Viivi Maanso). Traditsiooniks on saanud kevadised keeleüritused. Suuremaid konverentse on korraldatud koos eesti keele instituudiga. 2001. a avati märtsikuus rahvusvahelise konverentsiga „Eesti keel Euroopas” Euroopa keelteaistat Eestis, tähistades ühtlasi K. J. Petersoni 200. sünniaastapäeva. 2002. a aprillis toimus konverents „Rakenduslingvistika Eestis”. Rakenduslingvistika konverentse mingi kitsama valdkonna kohta (nt keeleõpetus, sotsiolingvistika, arvutilingvistika või erialakeeled) on kavas korraldada ka edaspidi. Järeikasvu koolitab Eesti Filoloogia Teaduslik Üliõpilasselts, mis korraldab emakeelepäevadel oma teaduskonverentse.

Eesti keele õpetamine TPÜs rajaneb emakeeleõpetajate koolitamise traditsioonil ja annab ennekõike eesti keele õpetajale vajalikke baasteadmisi. Uurimusliku ja rakendusliku poole pealt on sellele põhjale kujunenud tugev ja uudne emakeeledidaktiline tegevus. Uutel erialadel – eesti keel võõrkeelena, referendi, lingvistika ja kommunikatsiooni eriala – kasutatakse ära Tallinna kui pealinna ning keelte ja kultuuride paabeli eripära, et õpetada koostöös koolide, teadusasutuste, kirjastuste ja muudega välja ennekõike rakendusliku kallakuga spetsialiste. Õppejõudude ja kraadiõppurite uurimisteemad, mis on nii teoreetilise kui ka rakendusliku keeleteaduse poolelt, seostuvad samuti sageli õppetööga ning Tallinna eripärast tingitud võimalustega.

Intervjuu

Huno Rätsep

Huno Rätsep, keeleteadlane,
Tartu ülikooli emeriitprofessor, akadeemik.
Sündinud 28. XII 1927 Tartus.
Erialalt filoloog, õppinud Tartu ülikoolis 1946–1951
eesti filoloogia osakonnas soome-ugri keeli.
Filoloogiakandidaat 1954,
väitekiiri „Infiiniitsed verbivormid soome-ugri keeltes”.
Filoloogiadoktor 1974, väitekiiri „Eesti keele lihtlause
struktuur. Verbikesksed lausemallid”.

Astusid Tartu ülikooli keerulisel sõjajärgsel ajal. Missugune see ülikool Sinu õppimise ajal oli? Mis äratas Sinu huvi keeleteaduse vastu? Keda pead oma peamisteks õpetajateks ja suunajateks? Mida Sa neilt nüüd tagasi vaadates kõige rohkem õppisid?

Astusin Tartu ülikooli ajaloo-keeleteaduskonda 1946. aasta sügisel. Varasemast õpetajaskonnast olid alles üksnes mõned, enamasti nooremad. Läänede olid põgenenud uurali keelte professor akadeemik Julius Mark, läänemeresoome keelte professor Julius Mägiste, Saksa okupatsiooni ajal eesti keele professoriks saanud Mihkel Toomse, tema eelkäija Eesti Vabariigi päevilt Andrus Saareste, eesti kirjanduse professor Gustav Suits, rahvaluule professor Walter Anderson, rahvaluule arhiivi juhataja akadeemik Oskar Loorits. Ainus doktorikraadiga filoloogiaõppejõud oli laevast maha jäänud Paul Ariste, kes oli ülen-datud professoriks ning eesti keele ja soome-ugri keelte kateedri juhatajaks. Ent tema oli arreteeritud ja vanglas, kus teda peksti, nii et ta üritas enesetappu.

Kateedrijuhataja kohuseid täitis 73-aastane, kahel korral varem pensioneeritud eesti keele lektor Johannes Voldemar Veski, kes hak-

kas kohe sügisel lugema tänapäeva eesti keele algkursust. Atleedi kehaehitusega väikest kasvu kikilipsuline ja valgevuntsiline vanahärra istus kummargil õppejõu laua taga, sõrmitses pisikesi sedeleid ja selgitas vaikselt häälel oma arusaamu eesti keele grammatikast. Kui tahtsid teda kuulata ja kuuldot kirja panna, tuli hõivata koht esimestes pinkides. Kateedri tegelikku tööd juhatas Saksa aja lõpul J. V. Veski järglaseks eesti keele lektori kohale valitud dotsent Arnold Kask. Tema esimesele kursusele ei lugenud, küll oli noorel tudengil olnud meeldiv kokkupuude temaga sisseastumiseksamil. Prodekaanina püüdis ta meid veenda inglise filoloogia osakonda üle minema, ilmselt oli seal napus tudengeist.

Kohe sügisel alustas eesti rahvaluule kursusega selge sõna ja asjatundmisega Eduard Laugaste, soome keelde juhatas meid emalikult sõbralik Paula Palmeos, kelle tund algas tavaliselt lausega „Mitä uutta kuuluu?” Kirjandusteaduse algeid õpetas tuhmi prilliklaasiga ja mõnikord vaimukaski saarlane Karl Taev. Ladina keele valda viis meid malbe, ent range Lalla Gross, ainus minu õpetajatest, kes on veel elavate kirjas. Neid oli vähe, nad olid seatud uude, raskesse olukorda. Tunnen sügavat austust nende ees, sest nad suutsid võimatuna paistvates oludes kasvatada ja koolitada filoloogide uue põlvkonna.

Tuli kuulata ka hoopis teistsuguseid loenguid. Ühekäeline tigateda loomuga Villem Reiman dikteeris paberilt NLKP ajalugu. Sissejuhatust keeleteadusse luges kikkhabemega Leningradi eestlane Kristjan Kure, segaselt ja tihti kummaliseltki. Tal oli mõnikord kaasas nõukogude keeleteaduse ülemteoreetikuks kuulutatud vanade Kaukaasia keelte uurija Nikolai Marri teoste köide, kust ta püüdis kuulajaile midagi vene keelest ümber panna. Marri laused olid aga pikad ja keerulised ning mõistlikku sellest ettevõtmisest välja ei tulnud. Kui teise semestri algul auditooriumis taas lektorit ootasime, ilmus meie ette hoopis energiline, kergelt lokiis juustega, säärsaabastes ja kalifeepükstes keskealine mees – professor Ariste oli imekombel vangist lahti saanud ja jätkas ise loenguid. Mõne nädalaga muutus õhkkond auditooriumis tundmatuseni. Aristest sai vähemalt poistele populaarseim õppejõud.

Olid ülikooliaegse eriala järgi fennougrist. Kuidas nii juhtus, et fennougristist sai eesti keele uurija?

1946. aasta suvel olin võtnud loosi – mida ülikoolis õppida, kas arstiteadust või soome-ugri keeli. Tulid soome-ugri keeled. Ega ma fennougristikast siis suurt teadnud, vist meelitas võimalus õppida

soome ja ungari keelt. Ja eesti keele grammatika polnud keskkoolis ka erilist vaeva nõudnud. Nii ma siis kuulasin erikursusi, kirjutasin seminaritöid, käisin professor Aristega liivlaste juures ja diplomitöögi oli läänemeresoome keelte fraseoloogiast.

Kui aspirantuuri pääsesin, seadis professor tingimuseks, et süvenen soome-ugri keelte ajaloolisse morfoloogiasse ja ungari keelde. Õppisin dotsent Palmeose nõudlikul juhatusel kõike seda, käisin suvel korra Taga-Karpaatia ungarlaste juures keelepraktikal. Kandidaadiväitekirigi käsitles soome-ugri keelte infinitiivseid verbivorme keeleajaloo vaatekohalt.

Kui jõudis kätte aspirandielu lõpp, selgus, et tulevik on tume, sest soome-ugri keelte kateedris polnud vakantset kohta. Küll oli aga neid eesti keele kateedris. Niisiis sokutas professor Ariste oma järjekordse käopoja (nagu naaberkateedrist tollal kuuldus) eesti keele kateedrisse professor Veski ja dotsent Kase hoole alla. Kui Ariste tahtis hiljem oma käopoega tagasi saada, siis ei antud. Eesti keele kateedris hakati minust tasapisi eesti keele inimest vormima. Pikapeale see läski korda, soome-ugri keeleteadus taandus vajalikuks taustaks, eesti keel oma probleemidega kerkis esikohale.

Oled olnud keeleteaduses äärmiselt mitmekülgne: tegelnud põhilikult nii keeleajaloo kui ka tänapäeva keele uurimisega, samas oled kogu elu olnud ülikoolis õppejõud. Kas tahaksid võrrelda teadlase tööd ülikoolis ja iseseisvas teadusasutuses? Mida pead kõigist oma tegemistest kõige südamelähedasemaks ja kuidas üldse suhtud teadusetegemise sellesse külge: kas ideaalteadlane tegeleb üha süvenenumalt ühe kitsa uurimisteemaga või vaatab oma eriala laiemalt? Kas pead ise end rohkem teadlaseks või õpetajaks?

Universaalseid teadusmehi pole enam ammust aega. Mõne teadlase huviring on laiem, teise oma ahtake. Ise ei saa siin eriti palju aidata, määravad loomupärased eeldused ja tegevuskeskkond oma nõudmistega. Meie suhteliselt väikestes kõrgkoolides, kus tuleb tahes-tahtmata õpetada mitmeid aineid, on kergem töötada laia haardega õppejõududel. Uurimisinstituudis on võimalik sageli kitsasse probleemiringi süveneda, midagi muud tegemata. Hädas võib olla mõlemas paigas: kas ei nähta puid või ei nähta metsa.

Olen tahtnud olla omapäi kõndiv kass, aga ikka on tulnud mõnel määral töökoha nõuetega mугaneda. Alustasin fraseoloogiaga, siis tuli soome-ugri keelte ajalooline morfoloogia, mis kümmekond aastat hil-

jem kitsenes eesti keele ajalooliseks morfoloogiaks ja oli üheks tööülesandeks kolm aastakümnet. Esimestel tööaastatel 1950. aastate teisel poolel õpetasin soome keelt ja pidin tahes-tahmata soome keelde ja kirjandusse süvenema. Miskipärast lugesin Veikko Antero Koskeniemi kogutud teoseid ja Tatu Vaaskivi ajaloolisi romaane.

1950. aastate lõpul algas strukturaallingvistika vaimustus, mis laienes teoreetilise lingvistika huviks. See aga viis eesti keele lauseehituse sügavamale tundmaõppimisele ja päädis doktoriväitekirjaga. Sõnade seoste, eriti rektsiooni mitmekesisus huvitab mind veel praegugi. 1960. aastail oli tärnanud esialgu hobina sõnade päritolu seletuste, etimoloogiate kogumine. Sellele toetus juba loengukursus, tuginesid mitmed kirjutised ja huvi püsib tänapäevalgi. Sõnade päritolu jälgimine viis kuidagi iseenesest otsima nende esmaesinemusi vana kirjakeele mälestistest ning tutvust sõlmima XVII sajandi kirikhärradega.

Vanas eas pidavat meelde tulema noorus, nõnda on juhtunud minugagi: meelitavad lugema soome-ugri keeleteaduse uudisuurimused, sealhulgas ka uurali keelkonna algupära käsitlevad üllitised. Pole ma küll mingi revisjonist ega revolutsionäär, pigem loen end kontrrevolutsionääride hulka kuuluvaks, kui kasutada Juha Janhuneni liigitust viimasel fennougristide kongressil Tartus. Peaks olema selge, et ma pole olnud koala, kes sööb ainult teatud eukalüptipuuliigi lehti. Olen eelistanud eri aegadel isesugust suupoolist. Pean end ennekõike ülikooli õppejõuks, kes on õpetanud ja selle kõrval huvi tundnud ka uurimise vastu. Aga ikkagi: rääkida on mõnusam kui kirjutada.

Peaaegu kõik Eesti keeleteadlased on täna Sinu õpilased. Mis pilguga vaatad nende tegemisi? Kas on rohkem rõõme või pettumusi? Mida üldse arvad õpetaja ja õpilase vahekorra teaduses? Milline on Sinu meelest hea üliõpilane?

Üliõpilasel on palju õpetajaid ja head üliõpilased õpetavad ka õppejõude. Tulevikku vaatav õppejõud loodab, et nende hulgast, keda ta õpetab, sirguvad tulevased õppejõud ja teadusetegijad. Mul on heameel, et eesti keele uurijaid jätkub ja et need, keda ma kunagi juhendasin, on käinud oma radu ning on üpris erinevad vaadetelt ja huvidelt. Väikese rahva keele uurijad peavad olema universaalsemad, ent samas ka eripärased. Mingisse kitsasse probleemi süüvivate küllust me endale lubada ei saa.

Olid esimesi, kes hakkas Tartu ülikoolis õpetama maailma keeleteaduse uuemaid teooriaid ja suunama oma õpilasi rahvusvahelisse

lingvistikasse. Kas keeleteadus on rahvusteadus või eeskätt rahvusvahelise teaduse osa?

Muidugi on teoreetiline keeleteadus rahvusvaheline. Samas on tõsiasi, et läänemeresoome keeleteaduse keskus on mõlemal pool Soome lahte. Kui Eestis eesti keele uurimine toimub niisuguses ulatuses, hõlmavuses nagu mingi „-loogia” uurimine, siis on asjad halvad. Kes eesti keelt ikka uurib, kui meie ise seda kõikehõlmavalt ei tee. Ses mõttes on eesti keele uurimine üks meie rahvusteadusi ja see pole mingil moel vastasseisus rahvusvahelise teadusega. See on rahvuspoliitika mõiste. Iseasi on, kas kehtiv ideoloogia seda tunnistab ja mis sellest tuleneb.

Oled olnud tegev ka keelekorralduse, keelehoolde, keelepoliitika valdkondades. Kuidas kommenteeriksid nende tegevusalade olulisust ja seost keeleteadusega? Kuidas suhtud kirjakeele ja teiste keelevariante vahel ja kasutusse?

Keelekorralduse ja õigekeelsuse vaidlused pole mind eriti kaasa kiskunud. Aeg-ajalt on tulnud sellessegi sekkuda. Praegu näikse esil olevat keelelise vabaduse piirid. Usun, et oluline pole, kas lubada või mitte. Õigekeelsuse taotlus on keeleline käitumine. Kõne ja kirjutatu tingivad oma vormiga vastuvõtjas väärtushinnangu. Kui see on ainult võõrastus, pole veel häda midagi, ent sageli kutsub kõrvalekalle esile harimatuse, labasuse, koomilisuse kaasmulje ja seda peab kõneleja, kirjutaja arvestama. Emakeelt hästi valdaja võib endale suuremat vabadust lubada, sest ta oskab ette näha oma väljendatu toimet kuulajatele, lugejatele.

Mida tähendab emakeeleoskus? Mida peab noor inimene teema, et saada heaks keelekasutajaks?

Emakeel omandatakse lapsepõlves. Selle kaudu juurdub inimlaps oma rahva mõttemaailma, ümbritseva mõistmise, elamiskultuuri. Selle kaudu mäletab ta oma rahva minevikku. Nõnda loodud alusel saab lapsest aja jooksul täiskasvanu, kes suudab mõelda omi mõtteid, mõista teiste mõtteid ja mõjutada kaasinimesi. Selle kallivara täiendamine, viimistlemine toimub ja peab toimuma kogu edaspidise elu jooksul. Hiljem õpitud võõrkeeles ei jõua me kunagi emakeele täieliku valdamiseni, vaid läheneme sellele, kes kui palju.

Küsitlenud *Reet Kasik*

Kümme vastust

Kõik lk 57 esitatud küsimused on seotud keeleteadlase Johannes Volde-
mar Veski (1873–1968) sõnaloominguga.

1. 1941. a jaanuaris palus Tartu ülikooli tollaegne prorektor prof
K. Kure J. V. Veski sõna venekeelse *нутёвка* jaoks. J. V. Veski püüdis
selleks otstarbeks kohendada mitmeid sõnu, kuid ükski neist polnud
eriti sobiv. Juhuslikult prof A. Saareteet küllastades leidis ta rahvakeele
kartoteegist sedeli sõnaga *tuusik*, mille seletusena oli antud 'sedel,
mille pastor andis hauakaevajale haa valmimise tähtaja kohta'. Sõna
meeldis asjaosalistele ja läks kiiresti kirjakeelde tähenduses 'saateleht
sanatooriumi, puhkekodusse vm'.

2. J. V. Veski tõi sõna *nulg* mari keelest.

3. *Püstleja* on nukk, mis igast asendist püsti kargab, vene *ванька-
встанька*, saksa *Purzelmannchen* (vt P. Arumaa, B. Pravdini, J. V. Ves-
ki „Vene-eesti sõnaraamat”). Praegu ütleme *jonnipunn*.

4. Ära *rippuma* asemel on nüüd J. V. Veski sõna *sõltuma*. Selle aluseks
oli rahvakeelne *sõltus*, mis märgib paela või nõöri kinnisidumiseks
(riiete küljes) ning trippi. *Kuuesõltus* ripub küll, aga ära ei kuku. Siit
saigi J. V. Veski tuletised *sõltuma*, *sõltumine*, *sõltumatu*, *sõltuvus*, *sõlt-
lane*.

5. Eesti keeles puudus kaua aega sõna mõiste tarvis, mida vene keeles
märgib *пыда*, saksa keeles *Erz*. Olid käibel *vasemuld* ja *rauamuld*. Rah-
vakeeles on tuntud *maakene vesi*, *maakevesi*, mis tähendab soos lei-
duvat roostest, rauda sisaldavat vett. *Maage*, omastav *maake* alusel
lõigi J. V. Veski uue sõna *maak*, omastav *maagi*.

6. Sõnade *mulk* ja *auk* tähendust täpsustas J. V. Veski: kui auk on millestki läbi, tekib *mulk*; *auk* on aga põhjaga. Sel vahetegemisel on ka rahvakeelne alus: karjataras on mulk, posti tarvis kaevatakse auk. Muidugi ei pea nende sõnade kasutamisel juuksekarva lõhestama.

7. Sõnad *aretama*, *kombits*, *hõljum*, *iive*, *kaavik*, *kogum*, *manus*, *sete*, *toes* pärinevad H. Riikoja ja J. V. Veski sõnaraamatust „Eestikeelseid zooloogilisi oskussõnu”, ilmunud 1930. a.

8. J. V. Veski tundis murdesõnu *nugiline* ‘kontvõoras’ ja *nugima* ‘kontvõoraks käima’ (Hiiuemaal ja läänerannikul). Ta tõi need oskuskeelde, kuid nihutas tugevasti tähendust.

9. Sõnad *ajend*, *tõend*, *laiend*, *väljend*, *omand*, *pärand* on verbitüved, mis võeti tarvitusele käändsõnadena. Enne olid kasutusel tegusõnad *ajendama*, *tõendama*, *laiendama* jne ning J. V. Veski kooris nendest tüved välja.

10. Sõna *kühik* tähendab sirget mõõka, vene *unaza*, saksa *Degen*. Selle sõna tarvis arendas J. V. Veski ungari sõnast *kés* ja mari sõnast *közö* (mõlemad märgivad nuga) tüve *küh*- ning liitis sellele eesti sufiksi *-ik*.

Küsinud ja vastanud
Tiiu Erelt

R a a m a t u d

Raamat Eesti keelekorraldusest

Tiiu Erelt, Eesti keelekorraldus.
Eesti Keele Sihtasutus. Tallinn, 2002.
456 lk

Tiiu Erelti töökus on omaette klassist. Saanud vaevalt hõlpu „Eesti keele sõnaraamatu ÕS 1999” toimetamise hiigelkoormast, on ta võtnud kätte ja kirjutanud raamatu Eesti keelekorraldusest. Olgu meenutatud, et ÕSi tegemise aastaissegi mahtusid tegelikult veel „Eesti-soome keeleteaduse sõnastik” 1992 (üks autoreid), „Eesti ortograafia” 1995 ja „Eesti keele käsiraamat” 1997 (üks autoreid), kui nimetada vaid olulisimaid. Euroopa keelteaasta 2001 korraldamise Eesti komitee ja programmi „Eesti keel ja rahvuskultuur” toel on Tiiu Ereltil nüüd valminud teos, mida tema enda raamatute hulgast tahaks kõrvutada eeskätt „Eesti oskuskeelega”.

Nagu „Eesti oskuskeel”, nii on ka „Eesti keelekorraldus” kirjutatud kõrgkooliloengute põhjal ja ennekõike filoloogiaüliõpilastele mõeldes. Ja nii nagu „Eesti oskuskeel” võttis kokku kõik selle, mis 1980ndate alguse Eestis terminoloogiatöö kohta olulist teada ja öelda oli, sama moodi on nüüd, täpselt kakskümmend aastat hiljem, ühtede kaante vahele kogutud eesti keelekorralduse lugu, õieti ka kogu eesti kirjakeele ajalugu viimase 130 aasta jooksul.

Tiiu Erelti käsitluse keskmes on 16 keelemeest, alates Jakob Hurdast, Karl August Hermannist ja Ado Grenzsteinist ning lõpetades Valter Tauli, Rein Kulli ja Henn Saariga. Saame igäihe kohta teada

tema tähtsaimad keelekorraldustööd ja selle, mida olulist on ta andnud eesti keelekorraldusliku mõtte arengule. Oma vaatekoha kohta ütleb Tiiu Erelt ise järgmist: „Mu soov ei ole vaadata nende peale tänapäeva kõrgusest, neid praegu, 2001. aastal „paika panna”. Tahan neid kõiki mõista, nende tegutsemisaega ja -ruumi sisse elada.”

Kõigilt käsitletud keelemeestelt (v.a Hurt) on lugemiku osas esitatud ka katkendeid nende raamatutest ja artiklitest ning terviktekste. Need on valitud iseloomustama keelekorraldusteooria kujunemist, keelemeeste keelekorralduslikke vaateid ja nende tegutsemisaja keelekorralduse praktikat ning keelekorralduslike probleemide lahendamise kulgu. Lisaks pakuvad need kirjutised ainulaadse võimaluse jälgida, kuidas on muutunud keelemeeste endi keel: rahvalikult värvikas, kohati lausa lopsakas stiil (Hermann, Grenzstein, Leetberg) annab XX sajandi keskpaigaks maad asjalikumale, isegi kuivigavale, ja saab siis taas uues ajakohasemas kuues eluõiguse (Kull, Saari).

Ajaloolist ülevaadet raamib tänapäev. Raamat algab keelekorralduse põhimõistete, keele muutumise ja keelenormi – s.o keelekorralduse aluste – käsitlusega. Siin on selgitatud, mis vahe on keelekorraldusel ja keelehooldel, kuidas keelekorraldus jaguneb üldkeeles-, oskuskeeles- ja nimekorralduseks ja millises vastavuses on Eestis ja inglise keele maades kasutatavad keelekorralduse mõisted ja terminid. Saa me teada, miks keel muutub ning kui kiire ja kui suur on olnud eesti keele muutumine. Keele muutumisega on seotud ka keelekorralduse põhiküsimusi: leida tasakaal traditsiooni (püsimise) ja muutmise vahel.

Keelenormi käsitlus avab *normi* (keeles objektiivselt olemas), *normingu* (normi fikseering keelekorraldusallikas) ja *normimise* (keelenormi seadmine keelekorraldusallikas) sisu, kummutades ühtlasi argikujutlust, mille kohaselt eesti kirjakeele normid võrsuvat õigekeelsussõnaraamatu kaante vahel, ning vaeb normimise plusse ja miinuseid. Nendega ühenduses osutab Tiiu Erelt vastuolule, mis keelekorraldajal taluda tuleb: „Ühelt poolt pole tavaline keeletarvitaja rahul sporaadiliselt kujunenud normide ebaühtluse ja seetõttu raskesti omandatavusega. Teiselt poolt aga on ta häiritud mis tahes muutustest suurema korrapärasuse nimel.”

Selgitatakse kaht liiki taktikat (käskiv ja suunav normimine) ning seda, miks on eesti keele praeguses arengujärgus otstarbekas just suunamine ja soovitamine. See on küsimus, mis ikka ülerääkimist tahab,

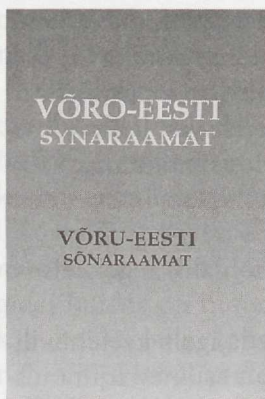
niikaua kui leidub tuliseid üheste seisukohtade ihalejaid, ja nii tuleb Tiiu Erelt keelekorralduse teisenemisest kirjutadeski veel kord sama teema juurde: „Miks toonitab eesti keelekorraldus soovitamist? Miks toimitakse samamoodi Põhjamaades? Sest sunniga, käskude ja keel-
dudega ei saavuta palju. Ja ka siis, kui keelekorralduse taktika on vas-
tuolus keelekollektiivi väärtushinnangutega, ei ole loota püsivaid tu-
lemusi. Keelekollektiiv peab mõistma oma keele tähtsust ja ise soovi-
ma head selget keelt. Seepärast peab keelekorraldus mõjutama väärtushinnanguid, suurendama mõistmist, selgitama oma soovitusi, et neid tahetaks järgida.”

Keelekorraldusallikais aitab orienteeruda põhjalik õigekeelsus-
sõnaraamatutele ja -grammatikate ülevaade.

„Eesti keelekorraldust” võib julgesti soovitada igale keelehuvili-
sele, mitte ainult filoloogile. Tiiu Eretil on lihtsalt eriline kirjutamis-
soon, tänu millele saab isegi keelekomisjonide lõputust detailide kal-
lal nokitsemisest kaasakiskuv lugemisvara. Ehk kui Grenzsteini järgi
ütelda: siin on autor, kes ei kompsi sõnadega vaese lugeja pealuud,
vaid koputab selle külgi vaimuka mõttega.

Maire Raadik

Ilmus võru-eesti sõnaraamat

Võru-eesti sõnaraamat.
Võro-eesti synaraamat.
Päält 15 000 tähüssyna.
Kokko pandnuq Jüvä Sullöv.
Võro Instituudi toimõndusõq 12.
Tarto-Võro 2002. 602 lk

Ilmunud võru-eesti sõnaraamatu eesmärgiks on vanal lõunaeesti keelel põhineva võru keele sõnade kirjalik fikseerimine, võru keele tema oma loomupäraste reeglite ja normide järgi kirjalikku vormi valamine ja keeikasutaja või -õppija teenistusse päästmine. Teisisõnu on see raamat üks tähtis verstepost võru keele täisväärtusliku kirjakeele seisusesse tõstmise ja seeläbi uuele elule äratamise teel. Koostajate eesmärgiks pole eesti kirjakeelega konkureeriva ja eesti rahvuslikku ühtsust ohustava uue keele loomine (milles neid on süüdistatud), vaid võrukeste emakeele hävingust päästmine, mis pole võimalik ilma võru keele arendamiseta paljudel elualadel ladusalt toimivaks regionaalseks kirjakeeleks.

Raamat on koostatud aastatel 1997–2001. Koostamispõhimõtted ja iga valminud osa on üle vaadanud ja läbi arutanud Võro Instituudi sõnaraamatutöörühm: Kalle Eller, Mariko Faster, Sulev ja Triin Iva, Kaido Kama, Enn Kasak, Erich Kukk, Salme Nigol, Jaan Pulk, Evar Saar ja Nele Reimann. Töö akadeemiliseks juhendajaks oli professor Karl Pajusalu.

Sõnad pärinevad võrukeelsetest tekstidest ja varem välja antud sõnastikest, aga ka otse kõnelejailt. On ka väike hulk uudis- ja võõrsõnu. Esialgset sõnavalimikku on kontrollitud ja suures mahus täiendatud eesti keele instituudi murdesõnaraamatute põhjal, kust on välja valitud valdav enamik seal leiduvaid Võru-, Setu- ja Lõuna-Tartumaa levikuga sõnu. Seega peaks raamat sobima kasutamiseks peale võru-

keste ja võru keele huviliste ka setudele ja vähemalt lõunapoolsetele tartlastele.

Võru-eesti sõnaraamatust leiab peale võru sõnade ja nende eesti vastete ka näitelauseid ning teavet sõnade muutmise kohta: põhivormid, tüübinumbrid ning käänamis- ja pööramistabelid. Raamatu lõpus on ka kohanimevalimik ja võõrsõnade kasutamise põhimõtted. Peatselt pannakse Võru Instituudi kodulehele üles sõnaraamatu elektrooniline versioon.

Sõnaraamatu mahuks arvestati esmalt 5000–8000 märksõna. Töö käigus paisus maht rohkem kui poole võrra – 15 000 sõnaartiklini. Ometi puudub raamatust väga palju sõnu, mis peaks igas tänapäevases kirjakeeles olemas olema. Vähe on abstraktmõisteid tähistavaid sõnu, väga puudulik on oskussõnavara. Tegelikult polegi need otsest sõnaraamatu probleemid, vaid võru keele enda nõrkused tema praeguses arengujärgus.

Sõnavara täiendamiseks on moodustatud uusi sõnu liitmise ja tuletamise teel. Sõnadele on antud uusi kõrvaltähendusi. Uusi termineid, sh arvutisõnavara on loonud astrofüüsik ja filosoof Enn Kasak, kes oli sõnaraamatu koostamise algaegadel Võru Instituudi direktoriks. Keeleteaduse terminid pärinevad enamasti sõnaraamatu koostajalt või Võrumaa juurtega keeleteadlaselt Toomas Helbilt. Taime- ja loomanimetuste ning talutööde ja külaelu sõnavaraga on tegelnud bioloog Erich Kukk ja talupidaja Jaan Pulk – mõlemad eriti eheda võru emakeelega inimesed. Sõnu on laenatud ka eesti ja soome keelest ning rahvusvaheliste võõrsõnade hulgast. Laen- ja võõrsõnade esitamisel on peetud tähtsaks nende korralikku mugandamist ja võru keele süsteemi sobitamist.

Lisaks on Võru Instituudis juba alustatud eesti-võru sõnaraamatu ja võru keele grammatika koostamist. Ilmunud on võrukeelne luge-mik, aabits, töövihikuid, ilukirjandust ja isegi võrukeelseid teaduslike kirjutisi. Seega on võru keeles olemas juba päris arvestatav kogus kirjavara – akumuleeritud kultuuri, millest ammutada jõudu kestmi-seks ja arenemiseks.

Sulev Iva

Võru Instituudi spetsialist,
Tartu ülikooli eesti keele magistrant

2001.–2002. aastal ilmunud keeleraamatuid

Sõnaraamatud

Eesti-inglise tehnikasõnaraamat. Peatoimetaja: **Rein Kull**. Toimetajad: **Lea Noorma** ja **Vahur Raid**. Euroõlikool. Tallinn, 2001. 976 lk

Eesti kirjakeele seletussõnaraamat. VI köide, 1. vihik (t – tinakas). 21. vihiku peatoimetajad: **Mai Tiits**, **Tiia Valdre**, **Leidi Veskis**. Eesti Keele Instituut. Eesti Keele Sihtasutus. Tallinn, 2001. 240 lk

Eesti kirjakeele seletussõnaraamat. 1. vihik (A–bakhantlik). Eesti Keele Instituut. Tallinn, 2001. 176 lk

Eesti murrete sõnaraamat. III köide, 11. vihik (ket – kiriklik). Toimetanud: **Anu Haak**, **Evi Juhkam**, **Varje Lonn**, **Helmi Neetar**, **Piret Norvik**, **Vilja Oja**, **Jüri Viikberg**. Eesti Teaduste Akadeemia Eesti Keele Instituut. Tallinn, 2001. 208 lk

Eesti-saksa vestmik. Inglise-saksa vestmiku mugandanud **Anneli Rannaste**. Toimetanud **Linda Ruud**. Ersen. Tallinn, 2002. 232 lk

Eesti-vene tehnikasõnaraamat. Эстонско-русский технический словарь. Koostajad: **Jevgeni Kalinin** ja **Tõnis Teemaa**. Toimetaja: **Lembit Abo**. Euroõlikool. Tallinn, 2002. 703 lk

English-Estonian Dictionary. Inglise-eesti sõnaraamat. Eestikeelse osa koostajad: **Aino Jõgi**, **Ilmar Anvelt**, **Amanda Kriit**, **Laine Hone**. Toimetajad **Ilmar Anvelt**, **Ene Sepp**. Koolibri. Tallinn, 2002. 1032 lk

Inglise keel julgetele. Inglise-eesti slängisõnastik. Koostanud Margus Enno. Troll. Tallinn, 2002. 166 lk

Julia Laffranque, Rodolphe Laffranque. Prantsuse-eesti. Eesti-prantsuse. Sõnaraamat. Juura, Õigusteabe AS. Tallinn, 2002. 443 lk

Helle Lippmaa, Polümeerisõnastik. Polümeeride ja polümeermaterjalide keemia, füüsika ja tehnoloogia eesti-inglise seletav sõnaraamat ja inglise-eesti märksõnastik. Dictionary of Chemistry, Physics and Technology of Polymers and Polymeric Materials. Estonian-English & English-Estonian. Euroülikool. Tallinn, 2001. 280 lk

Johannes Silvet, Inglise-eesti sõnaraamat. 4. täiendatud ja ümbertöötatud trükk. TEA. Tallinn, 2002. 1391 lk

Aavo Valmis, Lembetar Valmis, Lihtne eesti keele grammatika harjutuste ja võtmega. Эстонская грамматика для всех с упражнениями и ключом к ним. Toimetajad: Helle Metslang, Tatjana Nikitina, Tatjana Podgurskaja. TEA. Tallinn, 2002, juurdetrukk. 239 lk

Enn Veldi, Eesti-inglise sõnaraamat. Estonian-English Dictionary. Toimetaja: Valter Rummel. Koolibri. Tallinn, 2002. 832 lk

Võru-eesti sõnaraamat. Üle 15 000 märksõna. Koostanud Sulev Iva. Võru Instituudi toimetised 12. Tartu-Võru, 2002. Võro-eesti synaraamat. Päält 15 000 tähüssyna. Kokko pandnuq Jüvä Sullõv. Võro Instituudi toimõndusõq 12. Tarto-Võro, 2002. 602 lk

Uurimused ja käsiraamatud

Eesti keele reeglid põhikoolile. Koostanud Priit Ratassepp. Toimetanud Maire Aher, Kaire Luide. Avita. Tallinn, 2001. 57 lk

Eesti keel ja kultuur maailmas. 13.–15. august 2000, Tartu. Ettekan-
ded. Väljaandjad: Eesti Vabariigi Haridusministeerium, Eesti Instituut.
Toimetanud: Jüri Valge. Tartu, 2002. 110 lk

Elevant voodi all, voodi lae all. Keerdküsimusi loomadest. Koostanud Piret Voolaid. Toimetanud Asta Õim. Eesti Kirjandusmuuseum. Eesti Keele Sihtasutus. Tallinn, 2002. 60 lk

Emakeele Seltsi aastaraamat 46. 2000. Peatoimetaja **Mati Ereht**. Tegevtoimetaja **Tõnu Tender**. Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Tartu, 2001. 315 lk

Tiiu Ereht, Eesti keelekorraldus. Toimetanud Maire Raadik. Eesti Keele Sihtasutus. Tallinn, 2002. 456 lk

Külli Habicht, Eesti vanema kirjakeele leksikaalsest ja morfo-süntaktilisest arengust ning Heinrich Stahli keele eripärast selle taustal. Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 10. Tartu University Press. Tartu, 2001. 290 lk

Tooni Kasesalu, Kas sa oskad eesti keelt? Eesti keele õpik täiskasvanutele. Toimetanud Ruth Laane ja Sirje Ootsing. Valgus. Tallinn, 2001. 376 lk

Keelekaitaja. Eesti Keele Kaitse Ühingu kogumik nr. 1. Tegevtoimetaja: **L. Kaagjärv**. Tartu, 2001. 60 lk

Mare Kitsnik, Leelo Kingisepp, Avatud ukсед. Eesti keele õppekomplekt kesk- ja kõrgtasemele. Õpperaamat. Toimetaja: Ellen Uuspõld. TEA. Tallinn, 2002. 280 lk

Mare Kitsnik, Leelo Kingisepp, Avatud ukсед. Eesti keele õppekomplekt kesk- ja kõrgtasemele. Õpetajaraamat. Toimetaja: Ellen Uuspõld. TEA. Tallinn, 2002. 104 lk

Konverents „Rakenduslingvistika Eestis”. Tallinn, 11.-12. aprill 2002. Teesid. Tallinna Pedagoogikaülikool. Eesti Keele Instituut. Tallinn, 2002. 79 lk

Mis sa soiud, võta soodat! Sajatusi, osatusi, parastamisi. Koostanud **Anneli Baran**. Toimetanud Katre Õim. Eesti Kirjandusmuuseum. Eesti Keele Sihtasutus. Tallinn, 2002. 79 lk

Mari Must, Aili Univere, Põhjaeesti keskmurre. Häälikulisi ja morfoloogilisi peajooni. Toimetaja Eevi Ross. Eesti Keele Instituudi toimetised 10. Eesti Keele Sihtasutus. Tallinn, 2002. 455 lk

Nalja teha, naine võtta... Vanasõnanoppeid. Koostanud **Asta Õim**. Eesti Kirjandusmuuseum. Eesti Keele Sihtasutus. Tallinn, 2002. 54 lk

Noored filoloogid. Valik üliõpilastöid. Toimetaja **J. Viikberg**. Tallinna Pedagoogikaulikool. Läänemeresoome keelte õppetool. Tallinn, 2001. 172 lk.

Hille Pajupuu, Pille Reins, Toomas H. Liiv, Eesti keele harjutustest. Kõrgtase. Toimetanud Madis Norvik. Eesti Keele Sihtasutus. Tallinn, 2002. 40 lk + helikassett

Kaarina Rein, Ladina keel meditsiinierialadele. Toimetajad Epp Tamm ja Pavel Bogovski. Eesti Keele Sihtasutus. Tallinn, 2002. 205 lk

Silvi Roomets, Üliõpilastööd ja nende vormistamine arvutil. AS Rebellis. Tallinn, 2002. 44 lk

Tekstipäev. Text Day. 20.12.2001. Ettekannete teesid. Abstracts. Tartu, 2001. 21 lk

Tere, tere, teid ma tunnen... Soove, tervitusi, tänamisi. Koostanud **Anne Hussar**. Toimetanud Asta Õim. Eesti Kirjandusmuuseum. Eesti Keele Sihtasutus. Tallinn, 2002. 52 lk

Tähendusepüüdja. Catcher of the Meaning. Pühendusteos professor Haldur Õimu 60. sünnipäevaks 22. jaanuaril 2002. Festschrift for Professor Haldur Õim on the occasion of his 60th birthday. Toimetajad / Edited by Renate Pajusalu & Tiit Hennoste. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 3. Publications of the Department of General Linguistics 3. Tartu, 2002. 388 lk

Ellen Uuspõld, Õpetusi ja harjutusi algajale keeleteoimetajale. Tartu Ülikooli eesti keele õppetool. Tartu, 2002. 84 lk.

Aavo Valmis, Lembetar Valmis, Õigekeelsuse käsiraamat gümnaasiumile. 2., ümbertöötatud ja parandatud trükk. Toimetanud Helle Metslang. TEA. Tallinn, 2001. 232 lk

Aime Vettik, Rein Kull, Tagasivaade eesti õigussõnavara kujunemisele (1920–1940). Eesti Teaduste Akadeemia Emakeele Selts. Tallinn, 2002. 60 lk

Toom Õunapuu, Räägime riigikeelt. Eesti keele tunnid edasijõudnutele. Toimetaja Ene Sepp, Jelena Sivenkova. Koolibri. Tallinn, 2001. 256 lk

Toom Õunapuu, Turske Tuhkatriinu ja pisike prints. Toimetaja: Margit Ross. Koolibri. Tallinn, 2002. 32 lk

Varem ilmunud

Inglise-eesti-inglise seletav arvutisõnastik. Koostanud Andres Septer ja Lauri Liikane. Estada. Tallinn, 2000. 479 lk

Õiendus. Eelmise Oma Keele kroonikasse lk 90 on sattunud ebatäpsus: Peep Nemvaltsil oli konverentsil „Eesti keel Euroopas” üleval kaks stendiettekanne: „Aitab komputerdamisest!” ja „Väänduv ja paisuv struktuur. Tühisõnu ja tekstivahtu”.

 OK